॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२३८

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

लेखकः—

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, बनारस

मूल्यं १)

२३ जुलाई, मंगलवार

|| श्रीः ||

❖ हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❖

२३८

|| श्रीः ||

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

रचयिता–

अम्बालास्थ–दी० कृ० कि० स० ध० संस्कृतकालेजाध्यापकः

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः ।

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस–१

वि० संवत् २०१०] [ई० १९५३

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८, बनारस

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
P. O. Box 8, Banaras.
1953

मुद्रकः—
विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

द्वित्राः शब्दाः

अयि साहित्यशास्त्ररसिकाः परीक्षार्थिनो विद्यार्थिनः। को न वेत्ति साहित्यशास्त्रमाहात्म्यम्। यस्मादृते पुरुषः पुच्छविषाणहीनः पशुरस्ति। यथा पशुर्व्यवहारेऽविदग्धोऽर्थाद् यथाव्यवहर्तव्यमस्ति न तथा व्यवहर्तुमर्हति तथैव साहित्यशास्त्रानभिज्ञः पुरुषो भवति। कामं स कियानपि छन्दोव्याकरणादिज्ञानवान् भवेत्तथापि साहित्यशास्त्रज्ञो यथा ललितललितानि पदानि प्रयुज्य परं वशंवदं कर्तुमलं न तथा स परं वशंवदं कर्तुमलम्। उदाहरणे यदि 'तव तातचरणाः समायाताः' इत्यस्य स्थाने तव मातुः पतिः (ख़सम इति भाषा) समायात इति प्रयुज्येत तर्हि दण्डादण्डि मुष्टीमुष्टि वा नूनं भवेत्। किं व्याकरणादिदृष्ट्या तत्र दोषोऽस्ति ? नास्ति तत्र व्याकरणादिदृष्ट्या कश्चनापि दोषः। एतावदेव न तदनभिज्ञस्य जगदम्बाया अपि कलङ्कशङ्कायां नास्ति संशयः। 'भूतयेऽस्तु भवानीशः' इत्यादितः स्पष्टमिदमतः 'साहित्य-सङ्गीतकलाविहीनः' इत्यादि सम्यगेवोक्तं केनापि कवितल्लजेन। अस्तु साहित्यशास्त्रस्य ग्रन्थेषु काव्यप्रकाशः प्रकाशतेतरामिति नाविदितं साहित्यसदनजुषां विपश्चिताम्। एष ग्रन्थः सर्वप्रान्तानां तत्तत्परीक्षासु

निर्धारितोऽस्ति । समयवशादद्यत्वे बुद्धीनां ह्रासो जातो गम्भीरतरश्चायं ग्रन्थः रहस्याभ्यासमन्तरेण छात्राणां न सम्यग्बुद्धिमधिरोहति । चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैश्चाहं काव्यप्रकाश-रहस्य(प्रश्नोत्तरी)निर्माणे प्रेरितः । तन्मया समयगतिमवलोक्य वामनाचार्यादिटीका मवलम्ब्य रह-स्यमिदं व्यलेखि । मन्येऽनेन परीक्षार्थिनां विद्यार्थिनां महानुपकारो भविष्यति । या अत्रानवधानतया त्रुटयो भविष्यन्ति ताः क्षमिष्यन्ते गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः ।

विदुषामनुचरः—

देवदत्तः

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

महेश्वरं नमस्कृत्य साम्बविघ्नेश्वरं तथा ।
परमेशं गुरुं वन्दे काव्यविद्याविशारदम् ॥

अथ प्रथमोल्लासः

प्रश्नः—काव्यस्य किं प्रयोजनम् ?

उत्तरम्—प्रवृत्तिम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं भवतीत्यतः काव्यप्रयोजनमाह—काव्यं कालिदासादीनामिव यशसे भवति । धावकादीनामिव धनप्राप्तये भवति । धावकनामा कविः रत्नावलीनाम्नीं नाटिकां विरच्य श्रीहर्षाद् बहुधनं लब्धवानिति प्रसिद्धिः । राज्ञि मन्त्रिणि गुरौ मुन्यादौ च कथं व्यवहर्तव्यमित्यस्य ज्ञानमपि काव्याद् भवति । अमङ्गलनिवृत्तिरपि काव्याद् भवति । पुरा हि मयूरनामा कविः कुष्ठरोगाक्रान्तः सूर्यशतकेन सूर्यं तुष्टाव तेन तुष्टः सूर्यस्तस्मै रमणीयां तनुं ददाविति किंवदन्ती । सद्यः परनिर्वृतिरपि काव्यप्रयोजनमर्थात् सद्यः काव्यश्रवणानन्तरमेव परस्य उत्कृष्टस्य ब्रह्मानन्दसहोदरस्य रसास्वादनसमुद्भूतस्य स्वविषयातिरिक्तज्ञेयान्तरसंसर्गशून्यस्य आनन्दस्य निर्वृत्तिः निष्पत्तिः । कान्तासदृशोपदेशदानञ्च काव्यप्रयोजनम् । अयं भावः—त्रिविधः शब्दो भवति प्रभुसम्मितः, सुहृत्सम्मितः, कान्तासम्मितश्च । यथा राजा इष्टसाधनेऽनिष्टसाधने निष्फले च कर्मणि प्रवर्तयति तथैव वेदादिशास्त्रमपि ज्योतिष्टोमादाविष्टसाधने श्येनयागादावनिष्टसाधनेऽकरणप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारातिरिक्तफलरहिते सन्ध्यावन्दनादौ च प्रवर्तयति । पुराणेतिहासादयश्च सुहृत्सदृशाः सन्ति । यथा सुहृदेवं कृते एवं भवतीति वस्तुतत्त्वं बोधयति तथैव पुराणेतिहासादिरपि । कान्तासदृशं काव्यमस्ति । यथा कान्ता गुर्वाद्यधीनमपि कान्तं निजचातुर्येण स्वानुगं विधायोपदिशति तथैव काव्यमपि नीतिशास्त्रपराङ्मुखान् राजकुमारादीन् ललितपदकदम्बोपदर्शितशृङ्गारादिरसेन स्वानुगं विधाय रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्याद्युपदिशति ।

प्रश्नः—काव्यस्य कारणतामभिधाय शक्त्यादीनां कारणता तृणारणिमणिन्यायेन दण्डचक्रचीवरन्यायेन वेति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—काव्यस्य शक्त्यादीनि त्रीणि कारणानि सन्ति । शक्तिः कवित्वबीजरूपा, यामन्तरा काव्यं न प्रसरति प्रसृतं वा हास्यास्पदं स्यात् । लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणम् लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य लोकवृत्तस्य छन्दोव्याकरणादीनां शास्त्राणां महाकविसम्बन्धिनां काव्यानाम् अवेक्षणम् पर्यालोचनम् । तस्मात् निपुणता = चातुर्यम् काव्यज्ञस्य पुरुषस्य शिक्षया अभ्यासः मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिः । एते त्रयो मिलिता हेतवः सन्ति । एतेषां कारणत्वं दण्डचक्रचीवरन्यायेन यथा घटम्प्रति दण्डस्य चक्रस्य चीवरस्य च मिलितस्य न तु स्वतन्त्रस्य दण्डादेरेवमेव शक्त्यादित्रयं मिलितं हेतुर्न तु स्वतन्त्रं कारणम् । यथा तृणाव्यवहितोत्तरजायमानवह्निम्प्रति तृणं स्वतन्त्रं कारणमरण्यव्यवहितोत्तरजायमानवह्निम्प्रति अरणिः स्वतन्त्रं कारणमेवं काव्यम्प्रति शक्त्यादिकं न स्वतन्त्रं कारणमत एव मम्मटपादैः 'इति हेतुस्तदुद्भवे' इत्यत्र हेतुरित्येकवचनमुपात्तम् ।

प्रश्नः—काव्यस्य किं लक्षणम् ? काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासक्तं प्रत्येकपर्याप्तं वा ?

उत्तरं—शब्दार्थौ काव्यमुच्येते, यतो ह्यास्वादव्यञ्जकतोभयोर्वर्वर्ति । काव्यं पठितं श्रुतं गीतं रचितम्, काव्यं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्शनात् । ननु काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासक्तं प्रत्येकपर्याप्तं वा ? आद्ये एको न द्वाविितिवत् श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तिः । द्वितीये एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तिः । तस्माद् रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यमित्येव युक्तमिति चेन्न आस्वादव्यञ्जकताया उभयत्रापि समानत्वात् । काव्यं पठितं काव्यं श्रुतं काव्यं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्च । अतः काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्ति । न च तथात्वे केवले शब्देऽर्थे वा काव्यव्यवहारानापत्तिरिति वाच्यम्, 'समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इत्याश्रयणात् । भवति हि तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्यादिषु समुदाये प्रवृत्तानां तैलादीनामवयवेषु वृत्तिः । अदोषौ = दोषरहितौ, निःशेषेत्यादावुत्तमत्वप्रयोजकोपाधेरेवोदाहरणान्न विरोधः । प्रविरलविषयता निर्विषयता वा काव्यस्य न भवितुमर्हति पदमात्रस्यापि तथा सम्भवेन निर्विषयताया अभावात् । वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति नवीनोक्तं तु न युक्तं रसाभासात्मके काव्ये वस्त्वलङ्कारप्रधानेषु काव्येषु चाव्याप्तेः ।

न चेष्टापत्तिर्महाकविसम्प्रदायभङ्गप्रसङ्गात् । महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिबालचरितानि च वर्णितानि । तेषु नूनं लक्षणस्याव्याप्तिः । यदि तु तत्रापि कथञ्चिद् रसस्पर्शोऽस्तीत्युच्यते हन्त तर्हि ईदृशो रसस्पर्शस्तु गौश्चलति पश्य मृगो धावतीत्यादावप्यस्तीति तेषामपि काव्यत्वापत्तिः । दोषत्वं नाम उद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वम् । तच्च तत्तद्व्यङ्ग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तज्ज्ञानस्य चातो विशिष्टाभावासंभवात् न्यक्कार इत्यादौ न दोषः । सगुणौ = गुणाभिव्यञ्जकौ यद्यपि 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' इति रीत्या माधुर्यौजःप्रसादाख्या गुणा रसनिष्ठाः सन्ति तथापि सगुणावितिपदेन गुणाभिव्यञ्जकाविति विवक्षितम् । अत एवाष्टमोल्लासे 'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता' इति गदितम् । अनलङ्कृतीत्यत्र नञोऽल्पार्थकत्वात् सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचिदस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यम् । ननु अस्फुटालङ्कारस्य उदाहृते 'यः कौमारहरः' इत्यादिपद्ये विभावनाविशेषोक्ती अलङ्कारौ स्फुटौ वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वरूपकारणस्याभावेऽपि उत्कण्ठारूपस्य कार्यस्य सत्त्वात् । उपभुक्तत्वस्यकारणसत्त्वेऽपि तत्कार्यस्यानुत्कण्ठारूपस्याभावाच्चेति चेन्न आर्थिकस्याभावकथनस्य सत्त्वेऽपि अभाववाचकनञादिपदेन तदकथनात् । विप्रलम्भश्रृङ्गारस्य स्फुटत्वाद् रसवदलङ्कारस्तु न शङ्कनीयः, रसस्यात्र प्रधानत्वात् । अतः 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि' इदमेव काव्यलक्षणं समीचीनमिति सिद्धम् ।

इति प्रथमोल्लासः ।

अथ द्वितीयोल्लासः

प्रश्नः—कतिविधाः शब्दाः ? कतिविधाश्चार्थाः ? किञ्च तेषां शब्दानां स्वरूपम् ?

उत्तरं—त्रिविधः शब्दोऽस्ति वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकश्च । त्रिविधाश्चार्थाः सन्ति वाच्यः, लक्ष्य व्यङ्ग्यश्च । साक्षात् सङ्केतितमर्थं यो वक्ति स वाचकः । साक्षात् सङ्केतस्तु 'अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः' अथवा 'इदं पदमिममर्थं बोधयतु' इत्येवं बोधकतारूपः । यथा गङ्गापदस्य भगीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहे साक्षात् सङ्केतोऽस्ति तद्बोधनात् गङ्गाशब्दो वाचकः । लक्षणाश्रयः शब्दो लाक्षणिक उच्यते ।

यथा गङ्गापदेन लक्षणावृत्त्या यदा गङ्गातीरस्य बोधस्तदा गङ्गाशब्दो लाक्षणिकः । व्यञ्जनावृत्तियुक्तः शब्दो व्यञ्जक उच्यते । यथा गतोऽस्तमर्क इत्यनेन जारगमनसमयादीनां बोधः । इत्थञ्चोपाधिभेदाच्छब्दभेदः ।

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादिनामन्विताभिधानवादिनाञ्च किं मतम् ?

उत्तरं—अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामन्वय इति वादिनां भाट्टमीमांसकानामित्यर्थः । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् = यत्पदं विना यत् पदं शाब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तस्याकाङ्क्षा भवति, एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता, पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः' एतादृशात् पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । अयं भावः-घटं करोतीत्यत्र घटवृत्तिकर्मत्वानुकूला कृतिरित्यर्थः प्रतीयते तत्र घटशब्दस्य घटोऽर्थः अम्प्रत्ययस्य च कर्मता वृत्तिता तु न कस्याप्यर्थोऽतोऽपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात्तत्र भासते । पदानि अन्वितानि भूत्वा विशिष्टमर्थं बोधयन्तीति यो वदति सोऽन्विताभिधानवादीत्युच्यते । 'देवदत्त गामानये'ति उत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्ध आनयति तच्चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं 'गां नयाश्वमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणञ्च दृष्ट्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायाञ्च क्रियापदस्य शक्तिं बालो निश्चिनोति । अतःप्रयोगकाले तस्य प्रथमतोऽन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधयैवान्वयबोधोपपत्तौ किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण । अतः परस्परान्विताः पदार्था एव वाक्यार्थो न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनो गुरोर्मतम् ।

प्रश्नः—'सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते' इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—शब्द एव व्यञ्जको नास्ति प्रत्युत वाच्यार्थः, लक्ष्यार्थः, व्यङ्ग्यार्थश्चापि प्रायेण व्यञ्जका भवन्तीति कारिकार्थः । वक्त्रादिसम्बन्धाभावेऽर्थान्तरव्यञ्जकता न भवितुमर्हति तस्मात् 'प्रायश' इत्युक्तम् । अथवा प्रधानस्य रसादेरव्यञ्जकत्वमिति 'प्रायश' इत्युक्तम् । अपिशब्दः शब्दसमुच्चयार्थो व्यञ्जकतादशायामपि वाचकत्वाद्यविघातसूचनाय वा । कामिनीरूपवक्तृसम्बन्धात् वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्व उदाहरणम्—'मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया । तद् भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥' प्रतिपाद्यसम्बन्धात् लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे—'साधयन्ती सखि

सुभगम्' इत्याद्युदाहरणम्। व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा' इत्याद्युदाहरणम्। पूर्वत्र स्वच्छन्दविहारार्थिनीति व्यज्यते, द्वितीये मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम्। तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्। तृतीये निष्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम्। तेन च जनरहितत्वम्। अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित् कश्चित् प्रत्युच्यते। अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते।

प्रश्नः—'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा' इति व्याख्यायताम्।

उत्तरं—सङ्केतश्चतुर्षु गृह्यते जातौ गुणे क्रियायां द्रव्ये च। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति मतेनेदं व्याख्यानम्। पूर्वमीमांसकानुसारेण सर्वेषां शब्दानां जातिरेव सङ्केतविषयः। ननु घटं नय घटमानयेत्यादिव्यवहारे व्यक्तिरेवोपयोगिनी दृश्यते तत्कथं जात्यादिषु चतुर्षु सङ्केतोऽभ्युपगम्यते इति चेन्न, एकस्यां व्यक्तौ सङ्केत उत सर्वासु आद्ये व्यभिचारो यतो हि यस्यां व्यक्तौ सङ्केतोऽस्ति सैव शाब्दबोधविषयः स्यान्नान्या। शाब्दबोधम्प्रति सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वात्। भवति चान्यस्या अपि बोधोऽतो व्यभिचारः। अन्त्ये व्यक्तीनां बहुत्वादानन्त्यदोषः। किञ्च गोत्वजातिमान् शुक्लगुणवान् चलनक्रियावान् डित्थनामायमिति तात्पर्येण गौः शुक्लश्चलो डित्थः, इत्यस्य व्यक्तिशक्तिवादे घटकलशयोरिव सहप्रयोगो न स्यात्। अतो व्यक्तेरुपाधौ सङ्केतः। उपाधिर्द्विविधोऽस्ति वस्तुधर्मः, वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च। आद्यो द्विविधोऽस्ति सिद्धः साध्यश्च। सिद्धोऽपि द्विविधोऽस्ति व्यवहारयोग्यताप्रदो विशेषाधानहेतुश्च। व्यवहारयोग्यताप्रद एव जातिरित्युच्यते तां विना व्यवहाराभावात्। तथा चोक्तं वाक्यपदीये 'न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः' स्वरूपेण गौः गोव्यवहारविषयो नास्तीतरथा स्वरूपाविशेषात् घटोऽपि गौः स्यात्। नापि स्वरूपेणागौरिति व्यवहारविषयः। गवि गोत्वमेव गौरिति व्यवहारहेतुः। विशेषाधानहेतुर्गुणो भवति गवादिषु शुक्लादिर्विशेषतामादधाति। साध्यः क्रियेत्युच्यते सा चोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्ता बोध्या। डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं वर्णक्रमज्ञानशून्यं स्फोटरूपं वक्त्रा स्वेच्छया डित्थादिष्वर्थेषु यो विशेषणतया सन्निवेश्यते स यदृच्छाशब्दः। अयमेव संज्ञाशब्दो द्रव्यशब्द इति चोच्यते। परमाण्वादिशब्दा यद्यपि जातिप्रवृत्तिनिमित्तकाः सन्ति तथापि गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वं तेषां वैशेषिकादौ स्वीक्रियते। खड्गे दर्पणे तैलादौ च यथैकमेव मुखं भिन्न-

मिव प्रतीयते तथैव वस्तुत एकरूपाणामपि गुणक्रियायदृच्छानामाश्रयभेदाद् भेद इव भवति न तु वस्तुतो भेदः । मीमांसकास्तु जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्वते । तथाहि—हिमे पयसि शङ्खे भिन्नः शुक्लो गुणस्तथापि शुक्लः शुक्ल इति व्यवहारस्त्रिष्वपि तुल्य एव तत्कारणं शुक्लत्वम् । एवं गुडपाके तण्डुलपाके च पाकः पाक इति समाना प्रतीतिर्दृश्यते तत्र कारणं पाकत्वम् । इत्थमेव बालवृद्धशुकाद्युच्चारितेषु डित्थादिशब्देषु प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्ति । तस्मात् समेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । जातिविशिष्टेऽतद्व्यावृत्तिरूपेऽपोहे वा शक्तिरिति तु प्रकृते नोपयुज्यते । उपाधेयस्य व्यङ्ग्यत्वसम्भवात् स वाद एव प्रकृतोपयोगी ।

प्रश्नः—लक्षणायाः किं लक्षणम् ?

उत्तरं—साक्षात् सङ्केतितार्थस्य बाधे सति साक्षात् सङ्केतितार्थेन युक्तः, प्रसिद्धेः प्रयोजनाद्वा यया वृत्त्या मुख्यार्थातिरिक्तोऽर्थो लक्ष्यते सा वृत्तिर्लक्षणा भण्यते । सा च शब्द आरोपितो व्यापारो न तु स्वाभाविकः । यथा कर्मणि कुशल इत्यत्र 'कुशान् लाति' इति व्युत्पत्त्या कुशग्राह्यर्थोऽवगम्यते तेन मुख्यार्थबाधः । अतो विवेचकत्वादौ प्रसिद्धेर्मुख्येनामुख्यश्चतुररूपोऽर्थो लक्ष्यते । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य जलप्रवाहे शक्तिस्तत्र च घोषनिष्ठाधेयतानिरूपिताऽऽधारता न भवितुमर्हतीति मुख्यार्थबाधः । अतो गङ्गापदं स्वसामीप्यसम्बन्धसम्बन्धिनं तटं लक्षयति । प्रयोजनञ्चात्र शीतपावनत्वादिव्यञ्जनम् ।

प्रश्नः—मण्डनमिश्रमत उपादानलक्षणायाः किमुदाहरणम् ? कथञ्च तन्निरासः ।

उत्तरं—मण्डनमिश्रमते गौरनुबन्ध्य इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणमस्ति । तथाहि-मीमांसकराद्धान्ते पदानां जातौ शक्तिरस्ति । जातेश्चानुबन्धनं को नाम कर्तुमलमतो जात्या व्यक्तिर्लक्ष्यते । शब्दस्य तु न व्यक्तिबोधने सामर्थ्यम् 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायात् । गोशब्दोऽभिधया गोत्वजातिं बोधयित्वा विरमति ततश्च व्यक्तिबोधने न व्याप्रियते । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नियमात् । इति मण्डनमिश्रमतं तदसमीचीनमत्र प्रयोजनस्य रूढेश्चाभावात् । उक्तोदाहरणे तु व्यक्तेराक्षेपादेव भानं 'येन विना यदनुपपन्नं तत्तेनाक्षिप्यते' इति सिद्धान्तात् । व्यक्तिमन्तरा जातिर्न स्थातुमर्हति । यथा क्रिय-

तामित्यत्र कर्ता पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति चाक्षिप्यते तथैव गौरनुबन्ध्य इत्यत्राक्षेपादेव व्यक्तिभानं भविष्यतीति नेदमुपादानलक्षणाया उदाहरणम्।

प्रश्नः—अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यमित्यादिव्याख्यायताम्—अथवा शुद्धाया गौणीतः को भेद इत्यत्र मुकुलभट्टमतं प्रतिपाद्य निराकुरुत।

उत्तरं—सिद्धान्ते सादृश्यसम्बन्धवती लक्षणा गौणी, सादृश्येतरसम्बन्धवती लक्षणा शुद्धा कथ्यते। मुकुलभट्टमते तु गौण्यां शक्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याख्यसम्बन्धेनाभेदः शुद्धायां तु शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदः प्रतीयते। भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यमेव शुद्धाया गौणीतो भेदकं न तूपचारामिश्रणमिति। तन्न, अनयोः शुद्धाभेदयोर्लक्ष्यस्य तीरादेः लक्षकस्य गङ्गादेश्च भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यं नास्ति तटादीनां गङ्गात्वादिनोपस्थितावेव प्रतिपादयितुमिष्टस्य शीतपावनत्वादेर्ज्ञानं भवितुमर्हति। यदि गङ्गासम्बन्धमात्रस्यैव प्रतीतिस्तर्हि गङ्गायां घोष इति लाक्षणिकस्थलस्य गङ्गातटे घोष इति मुख्यस्थलात् को भेदः स्यादिति।

प्रश्नः—गौर्वाहीक इत्यत्र मतजातमुपपाद्य ग्रन्थकृत्सम्मतं मतं प्रतिपादयत।

उत्तरं—गौर्वाहीक इत्यत्र मतत्रयं विद्यते। तथाहि–गोत्वसहचारिणो ये जाड्यमान्द्यादयो गुणा लक्ष्यमाणाः सन्ति ते वाहीकार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्ती भवन्ति। अर्थाद् गोशब्दस्य जाड्यमान्द्यादिषु गुणेषु लक्षणा, तैर्गोशब्दो वाहीकार्थमभिदधाति। अयं भावः—गोशब्दोऽभिधया सास्नादिमत्पिण्डं बोधयति। वाहीकस्तु शास्त्रीयाचाराद् वहिर्भव इत्यर्थं बोधयति। अनयोरन्वयोऽनुपपन्नोऽतो गोशब्दो जाड्यमान्द्यादिगुणान् लक्षयित्वा तानेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाहीकार्थमभिदधाति। तथा च जाड्यमान्द्यादिमदभिन्नो वाहीक इति बोधो भवति। अन्ये तु गोत्वसहचारिगुणाभेदेन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु वाहीकार्थोऽभिधीयते। एतन्मते गोगतजाड्यसजातीयजाड्यवान् वाहीक इति बोधः। अपरे तु सजातीयजाड्यमान्द्यादिगुणाश्रयत्वेन वाहीकार्थ एव लक्ष्यते। अस्मिन् मते जाड्यादिगुणविशिष्टे लक्षणा। उक्तञ्च—

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता॥

मुख्यार्थस्य स्वीकारे प्रत्यक्षादिना विरोधे अभिधेयेन वाच्यार्थेन अविनाभूतं सम्बद्धं तस्य प्रतीतिः प्रतीतिकरणभूतो व्यापारो लक्षणेत्युच्यते । लक्ष्यमाणा ये जाड्यमान्द्यादिगुणास्तैर्योगात् सम्बन्धात् या वृत्तिर्गोशब्दस्य वाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणतेष्टा गुणानामियमिति गौण्यन्वर्थिकेयं लक्षणा । अत्रान्तिममेव ग्रन्थकृत्सम्मतं मतं यतो हि प्रथममते गोशब्दस्य वाहीके सङ्केताभावात् । शाब्दबोधम्प्रति च सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वात् । द्वितीयमते द्वयोर्भिन्नत्वाद् गौर्वाहीक इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः ।

प्रश्नः—यस्य प्रतीतिमाधातुमित्यादि व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यस्य शीतपावनत्वादेः प्रतीतिं जनयितुं लक्षणा आश्रीयते । लाक्षणिकशब्दमात्रगम्ये शीतपावनत्वादिरूपे तस्मिन् फले प्रयोजने व्यञ्जनाया ऋतेऽन्यो व्यापारो नास्ति । अभिधा तत्र न भवितुमर्हति गङ्गादिशब्दानां शीतत्वपावनत्वादिषु सङ्केताभावात् । मुख्यार्थबाधः, मुख्यार्थयोगः, रूढिप्रयोजनान्यतरच्चैतत् त्रयं लक्षणाया हेतुरस्ति । उक्तहेत्वभावाल्लक्षणापि न भवितुमर्हति ।

प्रश्नः—लक्ष्यं न मुख्यमित्यादिकारिका व्याख्येया ।

उत्तरं—लक्ष्यार्थस्तटो मुख्यो नास्ति नापि लक्ष्ये तटे कश्चन बाधोऽस्ति । नापि तटस्य शीतत्वपावनत्वादिना कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति फलस्य प्रवाहसमवेतत्वात् । प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे किञ्चित् प्रयोजनं नास्ति । नापि च गङ्गाशब्दः स्खलन्ती प्रच्युता भवन्ती गतिर्यस्यैवं भूतोऽस्ति । अर्थात् प्रयोजनप्रतिपादने गङ्गाशब्दोऽसमर्थो नास्ति । अभिधालक्षणे च न प्रयोजनं प्रतिपादयितुमलमतः प्रयोजनप्रतिपत्त्यर्थं व्यञ्जनैवाश्रयणीया ।

प्रश्नः—'एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षयकारिणी' इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—किञ्च यदि प्रयोजनेऽपि लक्षणा स्यात्तर्ह्यनवस्थाप्रसङ्गः । प्रथमप्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे प्रयोजनान्तरस्वीकारे च तत्रापि प्रयोजनान्तरं तत्रापि प्रयोजनान्तरमित्येवं मूलक्षयकारिणी गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्य या लक्ष्यत्वेन शीतत्वपावनत्वस्य च प्रयोजनत्वेन प्रतीतिस्तस्या अपि क्षयकारिणी नूनमनवस्था स्यात् । अनवस्था चाप्रामाणिकानन्तपदार्थकल्पनयाऽविश्रान्तिरिति बोध्यम् । न च बीजाङ्कुरन्यायेनानवस्था न दोषायेति वाच्यम् 'मूलक्षतिकरीं चाहुरनवस्थां च दूषणम्' इत्युक्तेः ।

प्रश्नः—विशिष्टे कथं न लक्षणा ?

उत्तरं—ननु मा भवतु प्रयोजने लक्षणा शीतत्वपावनत्वविशिष्टतीर एवास्त्विति चेन्न ज्ञानविषयस्य ज्ञानफलस्य च भिन्नत्वात् । यथा प्रत्यक्षस्य नीलादिर्विषयोऽस्ति तत्र मीमांसकमते फलं प्रकटताऽस्ति । तस्या आकारस्तु मया नीलो ज्ञात इति बोध्यः । नैयायिकमते संवित्तिरर्थादनुव्यवसायस्तत्र फलम् । ज्ञानस्य ज्ञानमनुव्यवसाय उच्यते यथा अहं नीलं जानामि । यथा दर्शितस्थले विषयफलयोर्नितरां भेदस्तथैव लक्ष्यप्रयोजनयोरपि मन्तव्यः । एवञ्च प्रयोजनीभूतस्य शीतत्वपावनत्वादेः प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनैव स्वीकार्येति स्थितम् ।

प्रश्नः—'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणं भवितुमर्हति न वा ?

उत्तरं—ननु 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति वाक्ये रात्रिभोजनवानिति लक्ष्यते । प्रयोजनञ्चात्र भोजनाभावसमानाधिकरणपीनत्वयुक्तोत्कर्षस्य प्रतीतिः । 'दिवा न भुङ्क्ते' इति मुख्यार्थमादायैव भवति तस्मादियमुपादानलक्षणेति चेन्न कुमारिलभट्टमते श्रुतार्थापत्त्या गुरुमतेऽर्थापत्त्या निर्वाहात् । यत्रानुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा श्रुतार्थापत्तिः । यत्र दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरं कल्पयति साऽर्थापत्तिः । दिवा भोजनाभाववतः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमतः श्रुतार्थापत्त्याऽर्थापत्त्या वा कार्यसिद्धिः ।

प्रश्नः—अभिधेयाविनाभूतेत्यादिभट्टवार्तिकेऽविनाभूतशब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरं—अविनाभावशब्दस्यात्र वार्तिके सम्बन्धमात्रमर्थो न तु व्याप्तिः । यदि नाम व्याप्त्यर्थः स्यात्तर्हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् । व्याप्त्यर्थकत्वेऽनुमानादिनैव सिद्धे लक्षणाया उपयोगो न स्यात् ।

प्रश्नः—अभिधामूलां व्यञ्जनां प्रतिपाद्य संयोगादीन् सोदाहरणान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—संयोगादिभिरनेकार्थकशब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते सति अयं शब्दोऽत्रास्यैवार्थस्य वाचक इति निश्चिते सति अभिधयाऽप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रतीतिकारी यो व्यापारः स एवाभिधामूला व्यञ्जनेत्युच्यते । यथा 'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोः' इत्यादि । अत्रानेकार्थकानां भद्रात्मन इत्यादिशब्दानामभिधाया राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थे प्रकरणेन नियन्त्रणेऽपि सहृदयानां प्रतिभासामर्थ्याद गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य या प्रतीतिः सा व्यञ्जनयैव । 'सशङ्खचक्रो हरिः' इत्यत्र हरिशब्दोऽ-

नेकार्थकः शङ्खचक्रसंयोगेन विष्णौ नियम्यते। एवमशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र विप्रयोगेन हरिशब्दो विष्णौ नियम्यते। 'रामलक्ष्मणौ' इत्यत्र लक्ष्मणसाहचर्यात् राम इत्यस्य दाशरथिरर्थः। रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र विरोधित्वाद् रामः परशुरामः अर्जुनः कार्त्तवीर्यः। 'स्थाणुं भज भवच्छिदे' अत्र भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुः शङ्करः। 'सर्वं जानाति देवः' अत्र प्रकरणवशाद् देव इति भवदर्थे। 'कुपितो मकरध्वजः' इत्यत्र कोपरूपचिह्नेन मकरध्वजः कामः। 'देवस्य पुरारातेः' इत्यत्र पुरारातिशब्दसान्निध्याद् देवः शङ्करः। 'मधुना मत्तः कोकिलः' इत्यत्र सामर्थ्यान्मधुशब्दस्य वसन्ते प्रयोगः। 'पातु वो दयितामुखम्' इत्यत्रौचित्यात् मुखशब्दस्य सांमुख्यमर्थः। 'भात्यत्र परमेश्वरः' इत्यत्र राजधानीरूपोद्देशात् परमेश्वरशब्देन राज्ञः प्रतीतिः। 'चित्रभानुर्भाति' अत्र कालवशाद् दिने रवौ रात्रौ वह्नौ चित्रभानुशब्दस्य प्रयोगः। 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' नपुंसकपुंल्लिङ्गवशात् सुहृदः सूर्यस्य च बोधः। स्वरो वेदे नियामको भवति न तु काव्ये यथा 'इन्द्रशत्रुः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहिः। आदिपदादभिनयादीनां नियामकत्वं बोध्यम्।

इति द्वितीयोल्लासः।

अथ तृतीयोल्लासः

प्रश्नः—आर्थीव्यञ्जनायाः किं लक्षणम्? वक्तृवैशिष्ट्यादीनां च किमुदाहरणम्?

उत्तरं—वक्तृ[1]-बोद्धव्य[2]-काकु[3]-वाक्य[4]-वाच्य[5]-अन्यसंनिधि[6]-प्रस्ताव[7]-देश[8]-काल[9]ादिवैशिष्ट्यात् सहृदयानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनोऽर्थस्य योऽन्यस्यार्थस्य धियो हेतुर्व्यापारः स आर्थीव्यञ्जना। क्रमेणोदाहरणम्—'अतिपृथुलं जलकुम्भम्' इत्यत्र कामिनीरूपवक्तृवैशिष्ट्याच्चौर्यरतगोपनं गम्यते। 'औन्निद्र्यं दौर्बल्यम्' इत्यत्र बोद्धव्यस्य (यं बोधयितुं शब्द उच्चार्यते तस्य) वैशिष्ट्यात् सम्बन्धात् दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते। 'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्यत्र काकोः (भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते) वैशिष्ट्यात् मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति

प्रकाशितो भवति। 'तदा मम गण्डस्थलनिमग्नाम्' इत्यत्र वाक्यस्य योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तपदोच्चयस्य वैशिष्ट्यात् मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत् चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते इति व्यज्यते। 'उद्देशोऽयम्' अत्र वाच्यस्य वैशिष्ट्यात् प्रकर्षेण विशेषणवत्त्वात् रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम्। 'नुदत्यनार्द्रमनाः' इत्यत्र अन्यसन्निधिवैशिष्ट्यात् सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचिद् द्योत्यते। 'श्रूयते समागमिष्यति' इत्यत्र प्रकरणरूपप्रस्ताववैशिष्ट्यादुपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते। 'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायम्' इत्यत्र देशवैशिष्ट्याद् विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाभिसार्यतामित्याश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते। 'गुरुजनपरवशप्रिय' अत्र कालवैशिष्ट्यात् अद्य वसन्तसमये यदि व्रजसि तदाहं तावत् न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते। 'द्वारोपान्तनिरन्तरे' इत्यत्र चेष्टावैशिष्ट्यात प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते।

प्रश्नः—न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्। प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः। इत्यस्य सन्दर्भस्य कोऽभिप्रायः।

उत्तरं—'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्युदाहरणे काकोर्वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं न व्यङ्ग्यार्थाक्षेपद्वारा। अपि तु न भजति इति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारैव। तेन हि वाच्यार्थे निष्पन्ने व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तस्माद् ध्वनेरेवेदमुदाहरणं न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य, यत्र तु व्यङ्ग्योपस्थापनमन्तरा वाच्यार्थस्य सिद्धिर्न भवेत्तत्र च काकोः सामर्थ्यं स्यात्तदुदाहरणं काक्वाक्षिप्तगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भवति। यथा 'मथ्नामि कौरवशतम्' इत्यत्र प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमस्य 'न मथ्नामि' इत्युक्तेर्बाधितत्वाद् वाक्यार्थ एव नोपपद्यते। तत्सिद्ध्यै मथ्नाम्येवेति व्यङ्ग्योपस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकुर्वाच्यसिद्ध्यङ्गम्। तद्द्वारीभूतव्यङ्ग्यस्यापि च वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन गुणीभूततया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं सूपपन्नम्।

इति तृतीयोल्लासः।

अथ चतुर्थोल्लासः

प्रश्नः—रसविषये मतानि प्रदर्श्य श्रीमम्मटसम्मतं मतं निर्दिशत।

उत्तरं—रत्यादिस्थायिभावस्य लोके यानि कारणानि कार्याणि सहकारीणि कथ्यन्ते। तान्येव नाट्यकाव्ययोर्विभावा अनुभावा व्यभिचारिण इति कथ्यन्ते। विभावयन्त्यास्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः। अनुभावयन्ति सूचयन्तीति अनुभावाः। उक्तञ्च 'अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः' व्यभिचरितुं शीलं येषां ते व्यभिचारिणः। विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यक्तः स्थायिभावो रस इति नाम्ना व्यवह्रियते। उक्तञ्च—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः'। अत्र चत्वारि मतानि सन्ति। तथाहि—आलम्बनविभावैर्ललनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्यानादिभिः रत्यादिको भावो जनितः, कटाक्षभुजक्षेपादिभिः सूचितः, निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिः पुष्टिं नीतः, साक्षात् सम्बन्धेन नायके स्थितोऽपि तत्सदृशवेषधारित्वात् नर्तके आरोप्यमाणो रसपदवाच्यो भवति। अयं भावः—यथा असत्यपि सर्पे दाम्नोऽपि भयमुत्पद्यते तथैव सीताविषयिणी रामरतिर्नर्तकेऽविद्यमानापि नाट्यनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सहृदयहृदये चमत्कारमर्पयन्ती रसपदवीमधिरोहति। एतन्मते सूत्रार्थस्तु विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगात् उत्पाद्योत्पादकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरिति। उपर्युक्तभट्टलोल्लटमतेऽनुकार्ये रामादावेव रसनिष्पत्तिर्न तु सामाजिके नहि कुत्रचित् कस्यचिदारोपमात्रेण किञ्चिद् भवितुमलमतः श्रीशङ्कुमतमुच्यते। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् अनुमाप्यानुमापकभावसम्बन्धाद् रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः। राम एवायम् अयमेव रामः, इति सम्यक्प्रतीतिः। न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति मिथ्याप्रतीतिः, रामः स्याद्वा न वायमिति संशयप्रतीतिः, रामसदृशोऽयमिति सादृश्यप्रतीतिः एताभ्यो विलक्षणेन चित्रतुरगन्यायेन रामोऽयमिति ज्ञानेन विषयीकृते नटे (पक्षे) 'सेयं ममाङ्गेषु' इत्यादिकाव्यस्य साक्षात्कारणबलात् शिक्षाभ्याससंपादितस्वकार्यप्रकाशनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि कृत्रिमत्वेनागृहीतैर्विभावादिशब्दव्यवहार्यैः संयोगात् अनुमाप्यानुमापकभावसम्बन्धात् सामाजिकैरनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलादास्वाद्यमानत्वेनानुमीयमानविलक्षणः, स्थायित्वेन नटगतत्वेन प्रतीयमानः रत्यादिर्भावो वस्तुतो नटेऽसन्नपि सामाजिकानां धारावाहिन्या इच्छया आस्वाद्यमानो रसो भवति। श्रीशङ्कुमतेऽपि कथितानुमितिविरहेऽपि रसोदयाद् रसं साक्षात्करोमीत्यनु-

व्यवसायाच्च ग्रन्थकारस्यासंमतिः। अतः विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद् भोज्य-भोजकभावरूपसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरित्यर्थः। अयं भावः—भट्टनायकमते व्यापारद्वयमस्ति भावकत्वव्यापारो भोजकत्वव्यापारश्च, आद्येन साधारणीकरणं क्रियतेऽर्थात् सीतादयो विभावाः रामसम्बन्धिनी रतिश्च कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते भोजकत्वव्यापारेण सा रतिः सहृदयैरास्वाद्यते। रतेरास्वाद एव रसनिष्पत्तिः। अस्मिन् मतेऽपि व्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावः साक्षात्कारस्य तथाविधत्वकल्पने प्रमाणाभावश्चातः सिद्धान्तभूतं ग्रन्थकृत्सम्मतमभिनवगुप्ताचार्यपादानां मतमुच्यते। स्थायिनां विभावादिभिः समं संयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धात् विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थः। रतिकारणादीनामनुभवादसकृदनुमिता रतिः सहृदयहृदयमधितिष्ठति। किञ्चित् कालानन्तरं सुनिपुणमनुष्ठितयोः रामादिव्यक्तिविशेषसम्बन्धिरतिकारणविभावादिप्रतिपादकयोरपि नाट्यकाव्ययोः सहृदयसहकृतभावनाविशेषमहिम्ना साधारणीकरणं भवति। तेन च साधारणीकृतैर्विभावादिभिः सहृदयहृदयावस्थिता सा रतिर्व्यञ्जनया अभिव्यक्ता सामाजिकानामास्वाद्यतामायाति। एतादृशास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति।

प्रश्नः—सभेदान् सोदाहरणान् सस्थायिभावान् रसान् लिखत।

उत्तरं—रसा नव सन्ति नवैव च तेषां स्थायिभावाः। तद्यथा—

रसनाम	स्थायीभावः	उदाहरणम्
(१) शृंगारः (क) संभोगः	रतिः	शून्यं वासगृहं···॥ ३० ॥ (श्लो०)
(ख) विप्रलंभः १. अभिलाषहेतुकः	”	प्रेमार्द्राः प्रणयः···॥ ३२ ॥
२. विरहहेतुकः	”	अन्यत्र व्रजतीति···॥ ३३ ॥
३. ईर्ष्याहेतुकः	”	सा पत्युः प्रथमा···॥ ३४ ॥
४. प्रवासहेतुकः	”	प्रस्थानं वलयैः···॥ ३५ ॥
५. शापहेतुकः	”	त्वामालिख्य···॥ ३६ ॥
(२) हास्यम्	हासः	आकुञ्च्य पाणि···॥ ३७ ॥
(३) करुणः	शोकः	हा मातस्त्वरिता···॥ ३८ ॥
(४) रौद्रः	क्रोधः	कृतमनुमतं दृष्टं···॥ ३९ ॥
(५) वीरः	उत्साहः	क्षुद्राः सन्त्रासमेते···॥ ४० ॥
(६) भयानकः	भयम्	ग्रीवाभंगाभिरामं···॥ ४१ ॥
(७) बीभत्सः	जुगुप्सा	उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं···॥ ४२ ॥
(८) अद्भुतः	विस्मयः	चित्रं महानेष बताव···॥ ४३ ॥
(९) शान्तः	निर्वेदः, शमो वा	अहौ वा हारे वा···॥ ४४ ॥

प्रश्नः—भावादीनां च किं लक्षणं किं चोदाहरणम् ।

उत्तरम्—निम्नलिखितकोष्ठे द्रष्टव्यम्—

भावनाम	लक्षणम्	उदाहरणम्
(१) भावः		
(क) देवविषया रतिः	रतिर्देवादिविषया ।	कण्ठकोणविनिविष्टमीश ··· ४
(ख) अञ्जितव्यभिचारी	,,	जाने कोपपराङ्मुखी ··· ॥४७
(२) रसाभासः	तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः	स्तुमः कं वामाक्षि ··· ॥४८॥
(३) भावाभासः	,,	राकासुधाकरमुखी ··· ॥४९॥
(४) भावशान्तिः	भावस्य शान्तिः प्रशमः	तस्याः सान्द्रविलेपन ··· ॥५०॥
(५) भावोदयः	भावस्योदयः	एकस्मिन् शयने ··· ॥५१॥
(६) भावशबलता	भावानां शबलता पूर्वपूर्वोपमर्देन परस्परोदयः	क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च ···
(७) भावसन्धिः	भावयोरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः, समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरास्वादो वा	उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः ··· ॥५२॥

प्रश्नः—सोदाहरण-ध्वनेर्भेदा लेख्याः ।

उत्तरम्—ध्वनेर्भेदा उदाहरणानि च यथा—

ध्वनेर्भेदाः	उदाहरणानि
१. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः	त्वामस्मि वच्मि विदुषाम् ॥ २३ ॥
२. अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः ,,	उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते ॥ २४ ॥
३. अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ,,	शून्यं वासगृहं विलोक्य ॥ ३० ॥
४. शब्दशक्तिमूलकालङ्कारस्य ,,	उल्लास्य कालकरवाल० ॥ ५४ ॥
५. शब्दशक्तिमूलकवस्तुनः ,,	पथिक ! नात्र स्रस्तरमस्ति ॥ ५८ ॥
६. स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिः	अलसशिरोमणिर्धूर्त्तानाम् ॥ ६० ॥
७. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	धन्याऽसि या कथयसि ॥ ६१ ॥
८. ,, ,, अलङ्कारेण वस्तुनः ,,	दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाट० ॥ ६२ ॥
९. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	गाढकान्तदशनक्षतव्यथा० ॥ ६३ ॥
१०. कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुनः ,,	कैलासस्य प्रथमशिखरे ॥ ६४ ॥
११. ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	केशेषु बलात्कारेण तेन च ॥ ६५ ॥

ध्वनेर्भेदाः	उदाहरणानि
१२. कविप्रौढो० अलङ्कारेण वस्तुनः व्यक्तिः	गाढालिङ्गनरभसोद्यते ॥ ६६ ॥
१३. ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	या स्थविरमिव हसन्ती ॥ ६७ ॥
१४. कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० वस्तुना वस्तुनः ,,	ये लङ्कागिरिमेखलासु ॥ ६८ ॥
१५. ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	सखि ! विरच्य्यमानस्य ॥ ६९ ॥
१६. ,, अलङ्कारेण वस्तुनः ,,	आर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव ॥ ७० ॥
१७. ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	महिलासहस्रभरिते तव ॥ ७१ ॥
१८. शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिः	अतन्द्रचन्द्राभरणा ॥ ७२ ॥
१९. पदप्रकाश्योऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः ,,	यस्य मित्राणि मित्राणि ॥ ७३ ॥
२०. ,, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः ,,	खलव्यवहारा दृश्यन्ते ॥ ७४ ॥
२१. ,, अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ,,	लावण्यं तदसौ कान्तिः ॥ ७५ ॥
२२. ,, वस्तुनाऽलङ्कारस्य व्यक्तिः	रुधिरविसरप्रसाधित ॥ ७७ ॥
२३. ,, ,, वस्तुनः ,,	भुक्तिमुक्तिकृदेकान्त० ॥ ७८ ॥
२४. ,, स्वतःसम्भविना व० व० ,,	सायं स्नानमुपासितम् ॥ ७९ ॥
२५. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	तदप्राप्तिमहादुःखविलीना ॥ ८० ॥
२६. ,, ,, अलङ्कारेण वस्तुनः ,,	क्षणदाऽसावक्षणदा ॥ ८२ ॥
२७. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	तव वल्लभस्य प्रभाते ॥ ८३ ॥
२८. ,, कविप्रौढोक्तिसिद्धेन व० व० ,,	रात्रीषु चन्द्रधवलासु ॥ ८४ ॥
२९. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्ग ॥ ८५ ॥
३०. ,, ,, अलङ्कारेण वस्तुनः ,,	वार्यमाणोऽपि पुनः सन्ताप० ॥ ८६ ॥
३१. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लः ॥ ८७ ॥
३२. ,, कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० व० व० ,,	नव पूर्णिमामृगाङ्कस्य ॥ ८८ ॥
३३. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	सखि ! तव निधुवनसमरे ॥ ८९ ॥
३४. ,, ,, अलङ्कारेण वस्तुनः ,,	प्रविशन्ती गृहद्वारम् ॥ ९० ॥
३५. ,, ,, ,, अलङ्कारस्य ,,	ज्योत्स्नया मधुरसेन च ॥ ९२ ॥
३६. प्रबन्धेऽर्थशक्तिमूलो ध्वनिः	अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् ॥ ९३ ॥
३७. धातुरूपपदैकदेशे रसस्य ,,	रतिकेलिहृतनिवसनकर० ॥ ९७ ॥
३८. नामरूपपदैकदेशे ,, ,,	प्रेयान् सोऽयमपाकृतः ॥ ९८ ॥
३९. प्रत्ययरूपपदैकदेशे ,, ,,	पथि पथि शुकचञ्चूचारु० ॥ ९९ ॥
४०. संशयास्पदध्वनिद्वयसङ्करः	क्षणप्राघुणिका देवरजायया ॥ १११ ॥
४१. अनुग्राह्यानुग्राहकैकव्यञ्जकानुप्रवेश-रूपौ सङ्करौ संसृष्टिश्च	स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्त ॥ ११२ ॥

ध्वनेः परिगणनम्

१ लक्षणामूलकः अविवक्षित०		२ अभिधा विवक्षित०
१	२	१
अर्था.	अत्यन्त.	असं.
पदं[1] वाक्यं[2]	पदं[1] वाक्यं[2]	पद १
		वाक्य २
		प्रबन्ध ३
		पदैकदेश ४
		रचना ५
		वर्ण ६
४		

संलक्ष्य

१	२	३
शब्द०	अर्थ०	उभय०
		वाक्य १

		स्वतः०	कविप्रौ०	कविनि०
वस्तु १				
अलं. २	वस्तुना वस्तु	१ व. व.	१ व. व.	१
पद ३	वस्तुनालङ्कारः	२ व. अलं.	२ व. अलं.	२
वाक्य ४	अलङ्कारेण वस्तु.	३ अलं. व.	३ अलं. वस्तु	३
	अलङ्कारेणालङ्कारः	४ अलं. अलं.	४ अलं. अलं.	४

	४	४	४
पदवाक्यप्रबन्ध	३	३	३
	१२	१२	१२

स्वतः	१२
कविप्रौ.	१२
कविनि.	१२
	३६

अविवक्षित०	४
असं०	६
शब्द०	४
उभय०	१
	५१
अन्योन्ययोजने	५१
	२६०१
त्रिरूपेण सङ्करेण गुणने	३
	७८०३
एकरूपया संसृष्टया	२६०१
	१०४०४
शुद्धभेदयोजने	५१
सकलभेदाः	१०४५५

इति चतुर्थोल्लासः।

अथ पञ्चमोल्लासः

प्रश्नः—सोदाहरणा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा लेख्याः।

उत्तरं—अगुणं गुणं भूतमिति गुणीभूतं गुणीभूतञ्च तद् व्यङ्ग्यञ्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। गुणपदेनात्र गौणं बोध्यम्। यत्र वाच्यार्थादधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं न भवेत्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति व्यवहारः। तस्य निम्नाष्टौ भेदाः सन्ति।

व्यङ्ग्यभेदाः	उदाहरणानि	व्यङ्ग्यभेदाः	उदाहरणानि
१. अगूढव्यङ्ग्यम्			
(क) अर्थान्तरसं.	यस्यासुहृत्कृत-	४. अस्फुटम्	अदर्शने दर्शनोत्कण्ठा
(ख) अत्यन्ततिर.	उन्निद्रकोकनद-	५. सन्दिग्धप्राधान्यम्	हरस्तु किञ्चित्परिलुप्त-
(ग) अर्थशक्तिमू.	अत्रासीत्फणिपाश-	६. तुल्यप्राधान्यम्	ब्राह्मणातिक्रमत्यागः
२. अपरस्याङ्गम्	अयं स रशनोत्कर्षी-	७. काकाक्षिप्तम्	मथ्नामि कौरवशतम्
३ वाच्यसिद्ध्यङ्गम्	भ्रमिमरतिमल-	८. असुन्दरम्	वानीरकुञ्जोड्डीन-

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादयोः किं स्वरूपमिति प्रतिपाद्य काव्यप्रकाशकर्तुः कतरस्मिन् वादे पक्षपातः कुतश्चेति लिख।

उत्तरं—अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामन्वय इति वादिनां भाट्ट-

मीमांसकानां मतमुच्यते । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् = यत् पदं विना यत् पदं शाब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तत्पदस्याकाङ्क्षा भवति । एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः । एतद्वशात् परस्परसम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यो वाच्यार्थविलक्षणशरीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । पदानि अन्वितानि भूत्वा पश्चाद्विशिष्टमर्थं कथयन्तीति यो वदति सोऽन्विताभिधानवादीत्युच्यते । 'देवदत्त गामानये'त्युत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धे संचारयति मध्यमवृद्धचेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं 'गां नयाश्वमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणं च दृष्ट्वा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायां च क्रियापदस्य शक्तिं बालो निश्चिनोति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथममन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधयैव बोधोपपत्तौ किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेणातः परस्परान्विताः पदार्था एव वाक्यार्थो न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थः । न च गामानयेत्यत्र यदानयपदं तदेवाश्वमानयेत्यत्र, तेनानयपदस्यापरपदार्थान्वितानयनमेवार्थो न तु गवान्वितानयनमतोऽन्वितविशेषबोधाय तात्पर्यवृत्तिरवश्यं स्वीकार्येति वाच्यम्, यथा नैयायिकमते गोत्वेन सामान्यतः शक्तिग्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशाद् गोविशेषस्य बोधस्तथैव सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितशक्तिग्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशात् समीपोच्चारितगामिति पदार्थान्वयबलाच्च गवान्वितत्वविशेषान्वयस्य बोधः । अभिहितान्वयवाद एव ग्रन्थकृत्सम्मतस्तद्वादस्य बहुवचनतया निर्देशात् । अन्विताभिधानवादस्यैकवचनतया निर्देशाच्च । अत एव द्वितीयोल्लासेऽस्मिन् पञ्चमोल्लासे व्यञ्जनास्थापनावसरे च 'ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः' 'अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायोऽनपह्नवनीय एव' इति क्रमेण ग्रन्थकृद्भिरुक्तम् ।

प्रश्नः—'शब्दवृद्धाभिधेयाँश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति' इमां कारिकां व्याख्यायाभिहितान्वयवादेऽन्विताभिधानवादे च व्यङ्ग्यार्थस्य कुतो नावगम इति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—व्युत्पित्सुर्बालः, शब्दः श्रूयमाणः देवदत्त गामानयेत्यादिरूपः, वृद्धौ प्रयोजकप्रयोज्यौ, अभिधेयः गवानयनादिरूपः, एतान् प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षहेतुना श्रोत्रादिना अत्र व्युत्पत्तिकाले पश्यति । श्रोतुः प्रतिपन्नत्वं ज्ञानवत्त्वमनुमितिकरणभूतया चेष्टया अनुमिनोति । अनुमानप्रकारस्तु—अयमेतच्छब्दजन्यैतदर्थगोचरज्ञानवान्

एतच्छब्दश्रवणानन्तरमेतदर्थगोचरचेष्टावत्त्वात् । अन्यथानुपपत्तिरूपया अर्थापत्त्या द्वयात्मिकां शक्तिं वाच्यवाचकरूपं सङ्केतं बोधयेत् । अर्थात् गामानयेति वाक्येन गवानयनरूपार्थस्य प्रतीतिर्गामानयेति वाक्यस्य गवानयनरूपार्थेन सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धमन्तरानुपपन्ना । अनन्तरं त्रिप्रमाणकं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्रयाधिगतं सङ्केतम् अवबोधेत जानीयात् । यस्मिन्नभिहितान्वयवादे वाक्यार्थोऽनुकूलत्वादिरप्यभिधयोपस्थितो न भवति तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं भविष्यतीति तु दूरापेतम् । यस्मिन्नन्विताभिधानवादे गवानयनादिविशेषार्थोऽप्यसङ्केतितत्वादवाच्यस्तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो भविष्यतीति को नाम वक्तुमीष्टे । अभिहितान्वयवादेऽनन्वितोऽर्थः वृत्तित्वादिरूपः, अन्विताभिधानवादेऽन्वितविशेषश्च पदार्थो नास्ति । तस्मादुभयनयेऽपदार्थो वाक्यार्थः । यत्र वाक्यार्थोऽप्यपदार्थस्तत्र व्यङ्ग्यार्थावगतिर्न भवितुमर्हति ।

प्रश्नः—'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—ननु नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानां कल्पना भवति । अत्र नैमित्तिकी व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तस्य निमित्तं शब्द एव । तत्र चाभिधैव व्यापारः किं व्यञ्जनाकल्पनेनेति चेन्न शब्दस्य निमित्तत्वं कीदृशं विवक्षितं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा ? शब्दस्य कारकत्वं नास्ति कुलालादेरेवार्थजनकत्वात् । चरमेऽज्ञातस्य ज्ञापकत्वं न भवितुमर्हति सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वमपि सामान्यरूपेण न तु विशेषविध्यादिरूपेणातो नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्त इत्यविचारिताभिधानम् ।

प्रश्नः—'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः' इति उपपाद्य निराक्रियताम् ।

उत्तरं—अभिधाव्यापारेणैव व्यङ्ग्यार्थज्ञानं भविष्यति । यतो हि यथा बलवता प्रेरित इषू रिपोर्वर्मच्छेदं मर्मभेदं प्राणहरणञ्च करोति तथैवाभिधया वाच्यार्थ इव व्यङ्ग्यार्थस्यापि ज्ञानं भविष्यत्येवेति किं व्यञ्जनया, तन्न शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थोऽस्ति तत्र शब्दस्याभिधैव व्यापार इत्यङ्गीकारे 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी जाता' इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि वाच्यत्वं स्यात् । किञ्च लक्ष्यार्थतीरादौ कस्यापि लक्षणाश्रयणं न स्यादभिधयैव सिद्धेः । अन्यच्च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं यद् भगवता जैमिनिना स्थापितं तत् कथं नाम संगच्छतामभिधाव्यापारेण समकालमर्थोपस्थापकतयाऽर्थविप्रकर्षाभावात् ।

प्रश्नः—'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इत्यस्याशयं स्पष्टयत ।

उत्तरं—ननु यमर्थमुद्दिश्य शब्दः प्रयुज्यते स शब्दार्थ इति यत्पर इत्यादि-

कस्यार्थः । तेन निःशेषच्युतचन्दनेत्यादिकस्य पद्यस्य 'तत्रैव रन्तुं गन्तासि' इत्यर्थोऽस्त्वेवेति किं वृत्त्यन्तरव्यञ्जनाकल्पनेनेति चेन्नोपात्तस्य शब्दस्यैवार्थे तात्पर्यं भवितुमर्हति । सिद्धसाध्यसमुच्चारणे सिद्धं साध्यायोपदिश्यतेऽतोऽप्राप्तस्यैव विधानं भवति न तु प्राप्तस्य । यथा हवनस्यान्यतः सिद्धौ 'दध्ना जुहुयात्' इत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधीयते । प्रतीतमात्रे तात्पर्यकल्पने तु पूर्वो धावतीत्यादिकस्यापरो धावतीत्याद्यर्थेऽपि प्रयोगः स्यात् ।

प्रश्नः—'यत्तु विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इति उपपाद्य निराचक्ष्यताम् ।

उत्तरं—ननूपात्तशब्दस्यैवार्थे तात्पर्यमित्युक्तचरमनुपपन्नं यतो हि 'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यस्य 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यात् । इति चेन्न तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थ आख्यातघटितवाक्ययोस्तु साक्षान्नान्वयः 'गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात् ।' इति न्यायात् अतो लक्षणाश्रयेण विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा मास्य गृहे भुङ्क्था इत्युपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम् ।

प्रश्नः—व्यङ्ग्यस्य वाच्यलक्ष्याभ्यां को भेद इति स्पष्टयत ।

उत्तरं—वाच्योऽर्थः सर्वान् ज्ञातॄन् प्रत्येक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु भिन्नः । यथा गतोऽस्तमर्क इत्यस्य वाच्योऽर्थ एक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु—सपत्नम्प्रत्यवस्कन्दनावसरः । अभिसरणमुपक्रम्यताम् । सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यतामित्यादिर्बहुविधः । निःशेषेत्यादौ वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः । 'कथमवनिप' इत्यादौ निन्दास्तुतिरूपेण वाच्यः पूर्वं व्यङ्ग्यस्तु पश्चादिति कालभेदः । वाच्योऽभिधाश्रयो व्यङ्ग्यस्तु व्यञ्जनाश्रय इत्याश्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणज्ञानं निमित्तं व्यङ्ग्यस्य तु व्याकरणज्ञानं प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यञ्चेति निमित्तभेदः । वाच्येन बोद्धेति शब्दव्यवहारो व्यङ्ग्येन तु विदग्ध इतीति शब्दव्यवहारभेदः । वाच्येन प्रतीतिः क्रियते व्यङ्ग्येन चमत्कृतिरिति कार्यभेदः । 'कस्य वा न भवति रोषः' इत्यादौ सखीतत्कान्तगतत्वेन विषयभेदः । लक्ष्यादपि व्यङ्ग्यार्थो भिन्नो यतो हि मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो न लक्षयितुं शक्यते । व्यङ्ग्येन तु प्रकरणादिवशेन नियतसम्बन्धः, अनियतसम्बन्धः, संबद्धसम्बन्धश्च द्योत्यते ।

प्रश्नः—व्यञ्जनाया अभिधाश्रयत्वं कथं न ?

उत्तरं—लक्षणा व्यञ्जनायाः कुत्रचिन्मूलं भवति । लक्षणाश्रयणमेव व्यञ्जनेत्यपि न क्वचिदभिधाया अप्याश्रयणात् । उभयानुसारिणी व्यञ्जनेत्यपि न अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्या दृष्टेः । शब्दानुसारिणीत्यपि न नेत्रत्रिभागावलोकनादिनापि तस्याः प्रसिद्धेः ।

प्रश्नः—व्यञ्जनाविषये वेदान्तिमतं प्रतिपाद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु क्रियाकारकभावो हि धर्मधर्मिभावमन्तरा न भवितुमर्हति । धर्मधर्मिभावश्च संसारस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाच्च न भवितुमर्हति । अतः पदपदार्थविभागं विनैव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिमहावाक्यमखण्डमेवाखण्डं ब्रह्म बोधयतीति वाक्यगम्ये व्यङ्ग्येऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेति चेन्न सांसारिकदशायामाविद्यिकव्यवहारावलम्बिभिः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति वेदान्तमतेऽपि निःशेषेत्यादौ विध्यादिर्व्यङ्ग्य एव ।

प्रश्नः—व्यञ्जनाविषये महिमभट्टमतमनूद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु वाच्यादसम्बद्धं न प्रतीयतेऽन्यथा यतः कुतश्चिद् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिप्रसङ्गः । इत्थञ्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धेनैव भवितुमर्हति । अतः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वरूपत्रयवतो लिङ्गात् साध्यज्ञानमनुमानं यदस्ति तद्रूप एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । तथाहि—'भ्रम धार्मिक' इत्यादिपद्ये गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति । अनुमानप्रकारस्तु—गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा गृहम् । यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकमिति व्याप्तेरिति चेन्न हेतोरनैकान्तिकत्वात् । भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागादिना सत्यपि भयकारणे भ्रमति । किञ्च विरुद्धोऽपि हेतुर्यतो हि शुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्न बिभेति आप्तवाक्याभावाद् हेतुसद्भावे संशयोऽपि भवति तत् कथमत्र साध्यसिद्धिः स्यात् । निःशेषच्युतेत्यादौ व्यञ्जकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तान्युपभोगे एव न निबद्धानि कारणान्तरस्नानादिनापि तेषां सम्भवात् । व्यञ्जनावादिना अधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं प्रमाणसिद्धमिति कथमनुमानम् ? व्याप्त्याद्यभावेऽपि व्यञ्जनावादिमते एवंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयतेऽतस्तन्मतेऽनैकान्तिकत्वादिकं दूषणं न भवति ।

इति पञ्चमोल्लासः ।

अथ षष्ठोल्लासः

प्रश्नः—सभेदं सोदाहरणं काव्यं लिखत ।

उत्तरं—काव्यं त्रिविधमस्ति उत्तममध्यमाधमभेदात् । यत्र वाच्याच्चमत्कारिव्यङ्ग्यं भवेत्तत्काव्यमुत्तमं तदेव च ध्वनिरित्युच्यते । वैयाकरणैर्यथा प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्य-व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । अयं भावः—अनित्यैर्वर्णैः कथं नामार्थ-प्रतीतिः स्यात् । प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णस्योद्बोधकत्वाङ्गीकारेऽपि यथाऽनुभूयते तथैव स्मर्यते इति नियमाभावात् 'रसः' इत्यनेन सर इत्यस्य 'राजा' इत्य-नेन जरा इत्यस्य बोधः स्यात् । अतो वैयाकरणैः स्फोटः स्वीक्रियते । स्फुटत्यर्थो यस्मात्, स्फुट्यते व्यज्यते इति वा व्युत्पत्तिः । उक्तव्युत्पत्तिद्वयेन 'वर्णव्यतिरिक्तो नादाभिव्यङ्ग्यो-ऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोटः' इति फलति । एवमेवालङ्कारिकैरपि तिरस्कृतं वाच्यं येन तादृशं यद् व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जनसमर्थस्य शब्दार्थयुगलस्य ध्वनिरिति व्यव-हारः कृतः । वैयाकरणसमयेऽपि स्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जको ध्वनिरत्रापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकं शब्दार्थयुगलं ध्वनिः । यथा—निःशेषच्युतेत्यत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधा-न्येनाधमपदेन व्यज्यते । परवेदनानभिज्ञत्वेन परदुःखदातृत्वं तेनाधमत्वम् बोध्यम् । यत्र तु वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यं चमत्कारि न भवति तद् मध्यमं गुणीतभूव्यङ्ग्य-नामकञ्च काव्यं भवति । यथा—'ग्रामतरुणं तरुण्या' इत्यत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसंकेता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

यत्र व्यङ्ग्यं स्पष्टं न प्रतीयते तदधमं काव्यं भवति तदेव चित्रमित्युच्यते । तद् द्विविधं शब्दचित्रं वाच्यचित्रञ्च । 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छ' इत्यादि शब्दचित्रस्य 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्' इत्यादि च वाच्यचित्रस्योदाहरणं बोध्यम् । शब्द-चित्रे शब्दो मुख्योऽर्थो गौणः । अर्थचित्रेऽर्थो मुख्यः शब्दो गौण इति ।

इति षष्ठोल्लासः ।

अथ सप्तमोल्लासः

प्रश्नः—दोषसामान्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्य सोदाहरणान् सोपपत्तिकान् पदगतान् दोषान् प्रतिपादयत।

उत्तरं—'उद्देश्यप्रतीतिविघातको दोषः' इति दोषसामान्यस्य लक्षणम्। षोडश पददोषाः सन्ति। श्रुतिकटु १-श्रुतौ कटु यद् भवति तत् श्रुतिकटूच्यते। यथा अनङ्गमङ्गलेत्यादिपद्ये 'कार्तार्थ्यम्' इति पदं श्रवणे कटु विद्यते। च्युतसंस्कृति २—व्याकरणलक्षणहीनं यद् भवति तत् पदं च्युतसंस्कृतीत्युच्यते। यथा—एतन्मन्दविपक्वेत्यादिपद्ये अनुनाथते इति पदं 'आशिषि नाथः' इति वार्तिकविरुद्धत्वाच्च्युतसंस्कृति। अप्रयुक्तम् ३ तथा पठितमपि कविभिर्नादृतम्। यथा—'यथायं दारुणाचार' इत्यादिपद्ये दैवतशब्दः पुंसि पठितोऽपि 'दैवतानि पुंसि वा' इत्यत्र पुंसि कविभिर्न प्रयुज्यते। असमर्थम् ४ शक्तिरहितं, यस्मिन्नर्थे पठितस्तं प्रतिपादयितुमशक्तम्। यथा—'तीर्थान्तरेषु स्नानेन' इत्यत्र हन्तिपदम्। हन्धातुर्गमनार्थे पठितोऽपि तदर्थप्रतिपादनेऽशक्तः। निहतार्थम् ५ उभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्। 'यावकरसार्द्र' इत्यत्र शोणितशब्द उज्ज्वलीकृतरूपेऽर्थे निहतार्थः। अनुचितार्थम् ६ 'तपस्विभिर्या' इत्यत्र पशुपदं कातरताभिव्यञ्जकत्वादनुचितार्थम्। निरर्थकम् ७ पादपूरणमात्रप्रयोजनकम्। यथा—'उत्फुल्लकमलकेसर' इत्यत्र हि पदम्। अवाचकम् ८ यथा—अवन्ध्यकोपस्येत्यादिपद्ये जन्तुपदमदातर्यर्थे प्रयुक्तं परन्तु तदर्थे जन्तुपदस्य शक्तिरेव नास्ति। अश्लीलम् ९ श्रीरस्यास्तीति श्रीलं सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः। रलयोरभेदात् श्लीलं न श्लीलम् अश्लीलम्। अथवा श्रियं लातीति श्रीलम्। स त्रिविधो व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्। 'साधनं सुमहद् यस्य' 'लीलातामरसाहतः' मदुपवनविभिन्नः' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि बोध्यानि। उक्तेषु त्रिषूदाहरणेषु साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः। संदिग्धम् १० यथा—'आलिङ्गितस्तत्रभवान्' इत्यत्र वन्द्यामिति पदे वन्दीभूतायामुत वन्दनीयामिति संशयः। अप्रतीतम् ११ यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्। यथा—सम्यग्ज्ञानेत्यादिपद्ये आशयशब्दो वासनार्थो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः। ग्राम्यम् १२ लोके एव प्रसिद्धम्। यथा—राकाविभावरीत्यादिपद्ये कटिपदम्। नेयार्थम् १३ रूढिं प्रयोजनं विना शक्यसम्बन्धमात्रेणाशक्यार्थोपस्थापनम्। यथा—'शरत्कालसमुल्लासि'' इत्यत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते। क्लिष्टम् १४ यतोऽर्थप्रतीतिर्व्यवहिता। यथा—अत्रिलोचनसंभूतेत्यादि-

पद्येऽत्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमनेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थो व्यवहितत्वात् क्लिष्टः । अविमृष्टविधेयांशम् १५ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । यथा—मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तत्यादिपद्ये मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यमपि तु विधेयम् । विरुद्धमतिकृत् १६ विरुद्धाचासौ मतिश्च, तां करोतीति विरुद्धमतिकृत् । यथा—न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणेत्यादिपद्ये भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति । भवस्य स्त्री भवानी तस्याः पतिरिति रीत्या भवानीपतिशब्दः यज्ञदत्तपत्न्याः पतिरितिवत् पत्यन्तरप्रतीतिं करोति । एषु प्रारम्भिकास्त्रयोदशदोषाः केवलपदगताः समासगताश्च अन्ये क्लिष्टादयः त्रयस्तु समासगता एव ।

प्रश्नः—पदांशदोषान् सोदाहरणान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—श्रुतिकटु—'तद् गच्छ सिद्ध्यै' अत्र ध्यैध्यै इति कटु । 'यथाप्सरोविभ्रम इत्यादिपद्ये' मत्ताशब्दःक्षीबार्थे निहतार्थः । आदावञ्जनपुञ्जेत्यादिपद्ये दृशामिति बहुवचनं निरर्थकम् । चापाचार्यस्त्रिपुरविजयीत्यादिपद्ये विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययेऽवाचकः । 'अतिपेलवमतिपरिमितवर्णम्' 'यः पूयते' 'विनयप्रणयैककेतनम्' एषु त्रिषु पेलवपूयप्रेतशब्दाः क्रमेण व्रीडादिव्यञ्जकाः । 'कस्मिन् कर्मणि' इत्यादिपद्ये किं पूर्वं साधुः उत साधुषु चरतीति सन्देहः । किमुच्यतेऽस्येत्यादिपद्ये वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते ।

प्रश्नः—साधारणान् वाक्यगतान् दोषान् सोदाहरणान् प्रतिपाद्यासाधारणान् वाक्यगतान् सोदाहरणान् दोषान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकञ्चेति त्रीन् दोषान् विहाय त्रयोदश दोषाः पूर्वमुक्ता वाक्येऽपि भवन्ति । 'सोऽध्यैष्ट', 'स रातु' 'सायकसहायबाहोः' 'कुविन्दस्त्वम्' 'प्राभ्रभ्राड्' 'भूपतेरुपसर्पन्ती' 'तेऽन्यैर्वान्तम्' 'पितृवसतिमहं वसामि' 'सुरालयोल्लासपरः' 'तस्याधिमात्रोपायस्य' 'ताम्बूलभृतगल्लोऽयम्' 'वस्त्रवैदूर्यचरणैः' 'धम्मिल्लस्य न कस्य' 'अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितम्' 'श्रितक्षमा रक्तभुवः' इत्यादिषु श्रुतिकटु—अप्रयुक्त-निहतार्थ—अनुचितार्थ—अवाचक-व्रीडा—जुगुप्सा—अमङ्गलाश्लील-सन्दिग्ध—अप्रतीत—ग्राम्य—नेयार्थ—क्लिष्ट—अविमृष्टविधेयांश—विरुद्धमतिकृद्दोषाः क्रमेण बोध्याः ।

प्रतिकूलवर्णम् १ रसप्रतिकूला यत्र वाक्ये वर्णा भवेयुस्तत्, यथा—'अकुण्ठोत्कण्ठया' इत्यत्र । उपहतलुप्तविसर्गम् २-३ उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्, यथा

'धीरो विनीतः' इत्यादौ। विसन्धि४ विश्लेषः, सन्धौ अश्लीलत्वं, सन्धौ कष्टता वा 'तत उदित उदारहारहारि' 'वेगादुड्डीय गगने' 'उर्व्यसावत्र तर्वाली' इत्यादीनि क्रमेण विसन्ध्युदाहरणानि। हतवृत्तम् ५ हतं वृत्तं यत्र तत्—लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्। न प्राप्तो गुरुभावोऽन्ते लघुना यत्र तत्, रसाननुगुणं वेति त्रिविधं हतवृत्तम्। यथा—'अमृतममृतम्' इत्यादिपद्ये हरिणीछन्दः तस्मिंश्च प्रतिपादं षष्ठाक्षरे यतिरुचिता। परन्त्वत्र चतुर्थपादे 'हा' इति षष्ठाक्षरे परपदानुसन्धानापेक्षत्वेन यतिभङ्गादश्रव्यत्वम्। 'विकसितसहकारतारहारि' अत्र हारिशब्दोऽप्राप्तगुरुभावान्तलघुरस्ति। 'हा नृप हा बुध' इत्यादौ हास्यानुकूलं दोधकवृत्तं विपरीतम्। न्यूनपदम् ६ 'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्यत्रास्माभिः 'खिन्ने' इत्यस्मात् पूर्वमित्थमिति च न्यूनम्। अधिकपदम् ७, यथा—'स्फटिकाकृतिनिर्मलः' इत्यत्राकृतिशब्दः। कथितपदम् ८ 'अधिकरतलतल्पम्' इत्यादौ लीलाशब्दः। पतत्प्रकर्षम् ९ पतन् ह्रसन् प्रकर्ष उत्कर्षो यत्र वाक्ये तत्। अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तरं पातः। 'कः कः कुत्र न' इत्यादिपद्ये यथा। समाप्तपुनरात्तम् १० समाप्तमथ च पुनरात्तम्। यथा—क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य' इत्यत्र तनोतु वः' इति समाप्तमेव वाक्यं नवेत्यादिविशेषणेन पुनरुपादीयतेऽतः समाप्तपुनरात्तम्। द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धम् ११ द्वितीयार्धगतमेकं वाचकं शेषम् अवशिष्टं यस्य तादृशं प्रथमार्धं यत्र वाक्ये। यथा—'मसृणचरणपातम्' 'भूः सदर्भा तत् तस्मात् मसृणचरणपातं गम्यताम्' इति वाक्यं द्वितीयार्धगतेन तदित्यनेन पूर्यते। अभवन्मतयोगम् १२ अभवन् मतः (इष्टः) योगः (सम्बन्धः) यत्र। यथा-'त्वमेव' सौन्दर्या' इत्यादौ यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र च यदेति वचनं नास्ति। अनभिहितवाच्यम् १३ अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र। यथा-'त्वयि निबद्धरतेरित्यादौ अपराधस्य लवमपीति वाच्यम्। अस्थानस्थपदम् १४ अस्थानेऽयोग्यस्थाने तिष्ठतीति अस्थानस्थम्। अस्थानस्थं पदं यत्र। यथा-'प्रियेण संग्रथ्य' इत्यादिपद्ये 'काचिन्न विजहौ' इति वाच्यम्। अस्थानस्थसमासम् १५ यथा—'अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे' इत्यादिपद्ये क्रुद्धस्य चन्द्रमस उक्तौ समासो न कृतः कवेरुक्तौ तु कृतः। संकीर्णम् १६ यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति। यथा—'किमिति न पश्यसि कोपम्' इत्यादौ पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाणेत्यादिकं बोध्यम्। गर्भितम् १७ यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति। यथा—'लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यादौ 'विदितं तेऽस्तु' एतत् प्रयोजनं विनैव गर्भितं कृतम्। प्रसिद्धिहतम् १८ प्रसिद्धिमतिक्रान्तम्। 'मञ्जीरादिषु

रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु च गर्जितप्रमुखम्' ॥ इयं प्रसिद्धिर्बोध्या । यथा—महाप्रलयमारुतेत्यादौ सिंहनादे रवः। भग्नप्रक्रमता १९ भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तस्य भावः । यथा—'गाहन्तां महिषा' इत्यादिपद्ये गाहन्तामिति कर्तृतिङः प्रक्रमात् क्रियन्तामित्यत्र तद्भङ्गः । अक्रमः २० अविद्यमानः क्रमो यत्र यथा—लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यादौ इति श्रीनियोगात्, इति वाच्यम् । अमतपरार्थम् २१ अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । यथा—'राममन्मथशरेण । इत्यादिपद्ये ताटकामरणप्रकरणे बीभत्सरसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

प्रश्नः—अर्थदोषान् प्रतिपाद्योदाहरणेषु सङ्गमयत ।

उत्तरं—त्रयोविंशतिरर्थदोषाः सन्ति । अपुष्टः १ मुख्यार्थानुपकारी यथा—अतिविततगगनसरणीत्यादिपद्ये अतिविततत्वादयो मुख्यार्थं नोपकुर्वन्ति । कष्टः २ दुरूहः । यथा—सदा मध्ये यासामित्यादौ यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्त्वित्यादिरर्थो दुरूहः । व्याहतः ३ पूर्वं कस्यचिदपकर्षमुत्कर्षं वा प्रतिपाद्य पुनस्तदन्यथाकरणम् । यथा—'जगति जयिनस्ते ते' अत्र यं माधवम्प्रतीन्दुकलादयस्तुच्छप्रायाः स माधव एव मालत्यामुत्कर्षार्थं चन्द्रिकात्वमारोपयति। पुनरुक्तः ४ शब्देन ज्ञातःपुनस्तेनैव प्रतिपादितः। यथा–अस्त्रज्वालावलीढेत्यादौ चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः। दुष्क्रमः ५ दुष्टः अनुचितः क्रमो यत्र । यथा—भूपालरत्नेत्यादौ मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः । ग्राम्यः ६ ग्रामे भवः । यथा—'स्वपिति यावदयं निकटे जन' इत्यत्र रिरंसायाः स्पष्टकथनम् । सन्दिग्धः ७ यथा—मात्सर्यमुत्सार्येत्यादिपद्ये प्रकरणाद्यभावात् सन्देहः । निर्हेतुः ८ निष्क्रान्तो हेतुर्यस्मात् हेतुरहित इत्यर्थः । यथा—'गृहीतं येनासीः' इत्यादिपद्ये शस्त्रत्यागे हेतुर्न गृहीतः । प्रसिद्धिविरुद्धः ९ । यथा—'इदं ते केनोक्तम्' इत्यत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । विद्याविरुद्धः १० । यथा—सदा स्नात्वा निशीथिन्यामित्यादौ ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण निषिद्धम् । अनवीकृतः ११ एकप्रकारेणैव निर्दिष्टः । यथा—'प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम्' इत्यादौ ततः किमिति न नवीकृतम् । सनियमपरिवृत्तः १२ सनियमत्वेन वक्तुमुचितः अनियमत्वेनोक्तः । यथा—यत्रानुल्लिखितार्थमेवेत्यादौ 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता'

इति वाच्यम्। अनियमपरिवृत्तः १३ अनियमत्वेन वक्तुमुचितो नियमत्वेनोक्तः। यथा—वक्त्राम्भोजमित्यादौ 'शोण एव' इति नियमो न वाच्यः। विशेषपरिवृत्तः १४ विशेषेण वक्तुमुचितोऽपि सामान्येनोक्तः। यथा—श्यामां श्यामलिमानमानयतेत्यादौ 'ज्योत्स्नाम्' इति श्यामाविशेषो वाच्यः। अविशेषपरिवृत्तः १५ सामान्येन वक्तुमुचितोऽपि विशेषेणोक्तः। यथा—कल्लोलवेल्लितदृषदित्यादौ 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम' इति सामान्यं वाच्यम्। साकाङ्क्षः १६ अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपीत्यादौ स्त्रीरत्नम् 'उपेक्षितुम्' इत्याकाङ्क्षति। अपदयुक्तः १७ अपदे अस्थाने युक्तः संबद्धः। यथा—आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनीत्यादौ 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यत एव समाप्यम्। सहचरभिन्नः १८ सहचरेभ्यः सहोच्चरितेभ्यो भिन्नः विजातीयः। यथा—श्रुतेन बुद्धिरित्यादौ श्रुतादय उत्कृष्टा व्यसनमूर्खते च निकृष्टे। प्रकाशितविरुद्धः १९ प्रकाशितः विवक्षितार्थाद् विरुद्धोऽर्थो येन। यथा—लग्नं रागावृताङ्ग्येत्यादौ विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते। विध्ययुक्तः २० यत्र विधानं युक्तं न भवेत्। यथा—'प्रयत्नपरिबोधितः' इत्यादौ शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम्। अनुवादायुक्तः २१ यत्रानुवादो युक्तो न भवेत्। यथा—'अरे रामाहस्ताभरण' इत्यादौ 'विरहिप्राणदमन' इति नानुवाद्यम्। त्यक्तपुनः स्वीकृतः २२ 'लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यादौ विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः। अश्लीलः २३ यथा हन्तुमेव प्रवृत्तस्येत्यादौ पुरुषलिङ्गस्यापि प्रतीतिः।

प्रश्नः—सोदाहरणा रसदोषा लेख्याः।

उत्तरं—रसदोषास्त्रयोदश सन्ति। रसस्य, स्थायिभावस्य व्यभिचारिणः, स्वशब्देनोक्तौ क्रमेण त्रयो दोषाः। 'सव्रीडा दयितानने' 'तामनङ्गजयमङ्गलश्रियम्' 'संप्रहारे प्रहरणैः' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ज्ञेयानि। अनुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ४। यथा—कर्पूरधूलिधवलेत्यादौ उद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना। विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ५ यथा परिहरति मतिमित्यादौ रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः। प्रतिकूलविभावादिग्रहः ६ प्रसादे वर्तस्वेत्यादौ शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो-निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः। दीप्तिः पुनः पुनः ७ यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे। अकाण्डे प्रथनम् ८ अकाण्डे अनवसरे रसस्य प्रथनं विस्तारः। यथा—वेणीसंहारे

द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । अकाण्ड-छेदः ६ यथा—वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे 'कङ्कण-मोचनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तौ । अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः १० यथा हय-ग्रीवस्य । अङ्गिनोऽननुसंधानम् ११ यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने साग-रिकाया विस्मृतिः । प्रकृतिविपर्ययः १२ दिव्यादिव्यदिव्यादिव्यभेदात् प्रकृतयस्त्रि-विधाः सन्ति । तद्विपरीतवर्णनम् । यथा कुमारसंभवे शम्भोः शृङ्गारवर्णनम् । अन-ङ्गस्याभिधानम् १३ यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमन-दृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

प्रश्नः—के दोषाः कुत्रादोषाः कुत्र गुणाः कुत्र च दोषगुणरहिताः इति सोदाहरणं लिखत ।

उत्तरं—प्रसिद्धेऽर्थे निर्हेतुरदुष्टः । यथा—चन्द्रं गतेत्यादौ । अनुकरणे स-दोषा अदोषाः । यथा—मृगचक्षुषमित्यादौ । अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टौ यथा—येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादौ । वक्त्राद्यौचित्यात् क्वचिद् दोषोऽपि गुणो भवति क्वचिन्न दोषो नापि गुणः । यथा—वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । 'दीधीङ्वेवीङ्सम' इत्याद्युदाहरणम् । नीरसे न गुणो नापि दोषः । यथा—'शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्' इत्यादौ । अश्लीलं सुरतारम्भगोष्ठ्या-शमकथासु गुणः । यथा—करिहस्तेनेत्यादि, उत्तानोच्छूनमण्डूकेत्यादिचाद्यन्दिग्ध-मपि वाच्यमहिम्ना क्वचिन्नियतार्थप्रतीतिकृत्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः यथा—पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादौ । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे स्वयं परामर्शे वाऽप्र-तीतं गुणः । यथा—'आत्मारामा' 'षडधिकदशने'त्यादि । अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा—पुष्पोत्करं कमलभक्तनिभमित्यादि । न्यूनपदं क्वचिद्गुणः क्वचिन्न गुणो नापि दोषः । गाढालिङ्गनेत्यादि तिष्ठेत् कोपवशादित्यादि च क्रमेणोदाहरणम् । अधिकपदं क्वचिद् गुणः । यथा—'वद वद जितः' इत्यादौ कथितपदं लाटानुप्रासे अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये विहितस्यानुवाद्यत्वे च । 'सितकरकररुचिरविभा' 'तदा जायन्ते गुणाः' 'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि । पतत्प्रकर्षं क्वचिद् गुणः, यथा—प्रागप्राप्तेत्यादौ । समाप्तपुनरात्तं न क्वचिद्दोषः नापि गुणः । यत्र न विशेषणदानार्थं पुनर्ग्रहणमपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते । यथा—'प्रागप्राप्त' इत्यादौ । अपदस्थसमासं क्वचिद् गुणः । यथा—रक्ताशोकेत्यादौ ।

गर्भितमपि क्वचिद् गुणः। यथा—'भवाम्यपहस्तितरेखः' इत्यादि। क्वचित् संचारिणः स्वपदोक्तावपि न दोषः। यथा—'औत्सुक्येन कृतत्वरा' इत्यादि। प्रकृतरसपरिपोषकृतो विरुद्धस्य संचार्यादेर्वाच्यत्वेनोक्तिर्गुणावहा भवति। यथा—'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः' इत्यादौ।

प्रश्नः—रसयोर्विरोधपरिहारः कथं भवति?

उत्तरं—रसयोर्विरोधो द्विविधोऽस्ति दैशिकः कालिकश्च। ययोर्दैशिको विरोधोऽस्ति तयोरेको भिन्नसंश्रयः कार्यः। ययोः कालिको विरोधोऽस्ति तयोर्मध्ये भिन्नो रसो निवेशनीयः। यथा वीरभयानकयोर्दैशिकविरोधोऽस्ति तस्माद् भयानकः शत्रुगतत्वेन वर्णनीयः। शान्तश्रृङ्गारयोः कालिकविरोधोऽस्ति तत्रान्यो रसो मध्ये निवेश्यः। यथा नागानन्दनाटके शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम्' 'अहो वादित्रम्' इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति श्रृङ्गारो निबद्धः। किञ्च—विरुद्धोऽपि कश्चित् रसः प्रधानरसेन सह स्मर्यमाणश्चेत् न दुष्टः। साम्येन विवक्षितोऽथवा प्रधानरसोपकारको विरुद्धो न दुष्टः। 'अयं स रसनोत्कर्षी'—'दन्तक्षतानि करजैश्च'—'क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि।

प्रश्नः—'यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः स्पष्टीक्रियताम्। अथवा 'अपाङ्गसंसर्गि' इत्यादिपद्ये योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् कथम्?

उत्तरं—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते। 'कातर्यं केवला नीतिः'—'द्वयं गतं संप्रति'—'उत्कम्पिनी' इत्यादीन्युदाहरणानि। एवमुत्तरवाक्ये गृहीतो यच्छब्दः पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते। यथा—'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः' इत्यादौ पूर्वं पठितस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं नूनमपेक्षते। क्वचिदनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् द्वयमपि प्रतीयते। यथा—'ये नाम केचिदिह' इत्यत्र य उत्पत्स्यते तत्प्रतीतिर्गम्यते। एवञ्च 'अपाङ्गसंसर्गि' इत्यादिपद्ये यच्छब्दस्तच्छब्दानुपादानात् साकाङ्क्षः। न चादश्शब्दोऽपि तच्छब्दार्थं प्रतिपादयतीति वाच्यम् 'असौ मरुच्चुम्बित' इत्यादौ तच्छब्दार्थप्रतीत्यभावात्। इतरथा 'करवालकरालेत्यादौ 'स' इत्यस्यानर्थक्यं स्यात्। ननु 'योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलम्' इत्यत्र यथा इदं शब्दस्तच्छब्दार्थमाह तथाऽदश्शब्दोऽपि कथयितुमर्हतीति चेन्नात्रैव वाक्यान्तरेऽदसो ग्रहणं कार्यं न तु तत्रैव। यच्छब्दस्य समीपे स्थितस्तु प्रसिद्धिं परामृशति। यथा—'यत्तदूर्जितमत्युग्रमि'त्यादिपद्ये। न च 'कल्याणानां त्वमसी'त्यादि-

पद्येऽविमृष्टविधेयांशोऽपरिहार्यो यच्छब्दस्यैकस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य साक ङ्क्षत्वादिति वाच्यम्, यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तं तथ भूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते।

प्रश्नः—अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादिवाक्यार्थ कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम्। न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा को ण्डादि। न च केन केनेत्यादिप्रश्नः। उपरितनं सन्दर्भं स्पष्टयत।

उत्तरं—अत्राभवन्मतयोगोदाहरणे 'सङ्ग्रामाङ्गणमागतेने'त्यादिपद्ये यदि को ण्डादय आकर्णनक्रियाया कर्माणि तदा कोदण्डं शरानिति द्वितीया प्राप्नोति 'कर्म द्वितीया' इत्यनुशासनात्। यदि कोदण्डादीनां वाक्यार्थविधयाऽन्वयस्तर्हि 'यो वीरः समायातः' इत्यादिवत् 'कोदण्डः शरा' इति प्रथमा स्यात् कर्मत्वाद्यभावात् प्रा पदिकार्थभावे प्रथमाविधानाच्च। ननु यच्छब्देन कोदण्डादिरेव प्रतीयते ततश्च य यच्छब्दात् तृतीया तथैव कोदण्डादितस्तृतीया युक्तैवेति चेन्न तथा सति कोदण् दीनां पुनरुपादानं घटो घट इतिवत् व्यर्थं स्यात्। न च कोदण्डादेर्यच्छब्दा विशेषणमथवा यच्छब्दार्थस्य कोदण्डादिर्विशेषणमिति वाच्यम्, आद्ये येन कोदण् यत् शराः समासादितं तत् आकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसानेन 'केन कोदण्डेन शराः' इति विशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गः। कोदण्डेन येन यत् शराः समासाि तदाकर्णयेति द्वितीयकल्पेऽपि पूर्वोक्त एव दोषः। ननु येन यदिति सामान्यतो के केन केन किं किमिति विशेषप्रश्ने सति तच्छान्त्यर्थं कोदण्डेन शरा इत्याद्युक्तमि चेन्न केन केनेति प्रश्नाभावात्।

प्रश्नः—'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इत्यस्य क आशयः।

उत्तरं—ननु भग्नप्रक्रमे तस्यैव शब्दस्य प्रयोगः कर्तव्य इति यदुक्तं तद् वद व्याघातं नातिशेते तादृशस्थले कथितपदाङ्गीकारात्, इति चेन्नोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभि स्थल एवैकपदप्रयोगनिषेधस्याङ्गीकारात्। तद्विषये तस्यैव शब्दस्य, सर्वनाम्नो प्रयोगं विना दोषाङ्गीकारात्। यथा—'उदेति सविते'त्यादिपद्ये उद्देश्यप्रतिनिर्देश भावसत्वात् तच्छब्दस्यैव पुनरुपादानम्। रक्तादिपदग्रहणे तु अर्थान्तरतयेव प्र भासमानः प्रतीतिं स्थगयेदिति।

इति सप्तमोल्लासः।

अथ अष्टमोल्लासः

प्रश्नः—गुणालङ्कारयोरन्यमतनिराकरणसहितं सलक्षणमन्तरं प्रतिपादयत।

उत्तरं—ये प्रधानस्य रसस्य धर्माः सन्ति। यथाऽऽत्मनः शौर्यादयो धर्माः सन्ति। ये च रसोत्कर्षस्य हेतुभूताः। ये च रसं विना नावतिष्ठन्ते ते गुणा इत्युच्यन्ते। शौर्यादयो धर्मा आत्मन एव नतु शरीरस्यैवमेव माधुर्यादयो रसस्यैव धर्माः न तु वर्णानाम्। ये शब्दार्थद्वारेण संभविनं रसं कदाचिदुपकुर्वन्ति न तु सर्वदा। यथा हारादयः कण्ठाद्यङ्गानामतिशयाधानद्वारेण आत्मनोऽप्युपकारकास्तथैव शब्दार्थद्वारेण ये कदाचित् संभविनं रसमुपकुर्वन्ति तेऽनुप्रासोपमादयोऽलङ्कार इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते। गुणा रसं विना नावतिष्ठन्तेऽलङ्कारा अवतिष्ठन्ते। गुणाः सर्वदा रसोपकारका अलङ्काराः कदाचिदेवेति गुणालङ्कारभेदः। ननु गुणालङ्कारयोर्गड्डलिकाप्रवाहेणैव भेदः। समवायवृत्त्या अपृथक्स्थित्यात्मकसम्बन्धेन शौर्यादयः, संयोगेन हारादय इति गुणालङ्कारभेदस्य ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनाञ्चोभयेषामपि समवायवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारादिति चेन्न, गुणालङ्कारयोरुक्तरीत्याऽकाव्यभेदसत्वात्। न च 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः' इति गुणालङ्कारयोर्लक्षणं स्यादिति वाच्यम्, समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार आहोस्वित् कतिपयैः? आद्येऽसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली च रीतिः कथं काव्यस्यात्मा, वामनमते—'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति काव्यलक्षणात्। 'अन्त्ये अद्रावत्रे'त्यादिपद्येऽलङ्काराभावेऽपि ओजःप्रभृतिगुणानां सत्त्वात् काव्यव्यवहारप्राप्तिः। अलङ्कारलक्षणमपि वामनोक्तं न युक्तं 'स्वर्गप्राप्तिरनेनैव' इत्यत्र गुणाभावाद् गुणकृतशोभातिशयहेतुत्वाभावादलङ्कारस्य। गुणनिरपेक्षौ विशेषोक्तिव्यतिरेकावेव 'स्वर्गप्राप्ति'रित्यादिपद्ये काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ।

प्रश्नः—गुणाः कति सन्ति? कस्मिन् २ रसे तेषां स्थितिः? किञ्च तेषां लक्षणम्?

उत्तरं—गुणास्त्रयः सन्ति माधुर्यौजःप्रसादाख्याः। 'आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्' अर्थात् द्रुतिकारणम् आह्लादकत्वं नाम आनन्दस्वरूपत्वं माधुर्यमुच्यते। अयं गुणः सम्भोगशृङ्गारे, करुणे, विप्रलम्भे, शान्ते च क्रमेणातिशयाधायको भवति। 'दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः' दीप्तिरूपा या आत्मनश्चित्तस्य

विस्तृतिस्तस्य हेतुः । अयमपि वीरे बीभत्से रौद्रे क्रमेणाधिकः । 'शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः । व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥' इति प्रसादलक्षणम् ।

प्रश्नः—प्राचीनोक्तानां दशशब्दगुणानां दशार्थगुणानाञ्च कथं त्रिषु गुणेष्वन्तर्भावः ?

उत्तरं—बहूनां पदानामेकपदवद्भासनरूपो यः श्लेषः, यश्च गाढताशिथिलता-क्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यरूपः प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं प्रकारान्तरेण साक्षादुपात्तम् । प्रसादेनार्थव्यक्तिश्चरितार्था । यया रीत्याऽऽरब्धं तयैव समापनमिति मार्गाभेदरूपा समता क्वचिद्दोषः । यथा—'मातङ्गाः किमु वल्गितैः' इत्यादौ सिंहाभिधाने मसृण-मार्गत्यागो गुणः कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दोषेषु गणनादपारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । इत्थं दशशब्दगुणानामन्तर्भावो भवति । पञ्चविधा प्रौढिरस्ति । १-यथा पदार्थे वाक्यरचनम् चन्द्र इति वक्तव्ये 'अत्रिलोचनसंभूतं ज्योतिः' । वाक्यार्थे पदस्याभिधानम् २-पूर्वस्य वैपरीत्यमुदाहरणम् । ३-एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रति-पादनम् ४-अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रतिपादनम् ५-विशेषणस्य सार्थकत्वम् । इयं प्रौढिर्यदोज इत्युक्तं तद् वैचित्र्यमात्रं न तु गुणः । तदभावेऽपि काव्यव्यवहार-प्रवृत्तेः । अपुष्टार्थनिराकरणेन साभिप्रायत्वरूपमोजः, अधिकपदत्वनिराकरणेनार्थ-वैमल्यात्मा प्रसादः, अनवीकृतनिराकरणेन उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अमङ्गलरूपा-श्लीलनिराकरणेन अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राम्यरूपोदारता च ग्राम्यनिरा-करणेन स्वीकृता । स्वभावोक्त्यलङ्कारेण अर्थव्यक्तिः, रसध्वनिना रसवदलङ्काररूपगुणी-भूतव्यङ्ग्येन च दीप्तरसरूपा कान्तिः, क्रमस्य योऽतिक्रमस्तस्य याऽस्फुटता तत्र या युक्तिस्तत्सम्बन्धरचनारूपः श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यरूपा समता दोषा-भावो न तु गुणः । अर्थदर्शनरूपो यः समाधिः स न गुणो यतो ह्यन्येनावर्णितस्य वर्णि-तस्य वाऽर्थस्यानुसन्धानं विना काव्यनिर्माणं न भवितुमर्हति । काव्यशरीरकारणं गुणो न भवितुमर्हति तस्मादर्थगुणा अपि पृथङ् न वक्तव्याः ।

प्रश्नः—कस्य गुणस्य के वर्णा व्यञ्जका इति सोदाहरणं प्रतिपादयत ।

उत्तरं—टठडढवर्जिताः कादयो मान्ता निजवर्गान्त्ययुक्ताः शिरसि, तथा ह्रस्वस्वरयुतौ रेफणकारौ अल्पसमासो मध्यमसमासो वा तथा च माधुर्यवती रचना

माधुर्यस्य व्यञ्जिका भवति यथा—अनङ्गरङ्गप्रतिममित्यादि। आद्यतृतीयाभ्यां सह द्वितीयचतुर्थयोः सम्बन्धः। तथा रेफस्याध उपरि उभयत्र वा सम्बन्धः। समानाकारयोः कयोश्चित् संयोगः। टठडढाः शकारः षकारो दीर्घसमासो विकटरचना च ओजोनामकस्य गुणस्य व्यञ्जिका भवति, यथा-मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि। येन शब्देन समासेन रचनया वा श्रवणमात्रेणार्थज्ञानं भवेत् स प्रसादव्यञ्जकः। यथा-परिम्लानं पीनस्तनजघनेत्यादि।

प्रश्नः-रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वं कथं भवतीति सोदाहरणं प्रतिपादयत।

उत्तरं—यद्यपि रचनादयो गुणाधीनास्तथापि वक्त्रौचित्यात् वाच्यौचित्यात् प्रबन्धौचित्याच्च क्वचिद् रचनादीनामन्यथात्वमपि भवति। यथा—'मन्थायस्तार्णवाम्भः' इत्यादि 'प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलन' इत्यादि च। आद्ये भीमसेनो वक्ता द्वितीये तु वाच्ये-कुम्भकर्णोत्तमाङ्गे-तदपेक्षया रचना। एवं प्रबन्धापेक्षयाऽऽख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः। कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः। नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घ-समासादयः।

इत्यष्टमोल्लासः।

अथ नवमोल्लासः

प्रश्नः—वृत्तयः कति भवन्ति, किञ्च तासां लक्षणं, किञ्चोदाहरणम्?

उत्तरं—रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः। तिस्रो वृत्तयः सन्ति। उपनागरिका परुषा कोमला च। 'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते', 'ओजःप्रकाशकैस्तु परुषा' 'कोमला परैः' इति क्रमेण लक्षणानि। माधुर्यौजोगुणयोर्ये उदाहरणे ते आद्ययोरुदाहरणे। कोमलायास्तु-'अपसारय घनसारमि'त्यादिकम्। एता एव वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालीति नाम्ना क्रमेण व्यपदिश्यन्ते। कोमला तु ग्राम्येत्यपि भण्यते वृत्तिरेव रीतिरिति कथ्यते।

प्रश्नः-सलक्षणान् सभेदान् सोदाहरणान् शब्दालङ्कारान् प्रतिपादयत।

उत्तरम्—अस्योत्तरं निम्नप्रकोष्ठे द्रष्टव्यम्।

अलङ्काराः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
वक्रोक्तिः	यदुक्तमन्यथे-	१ श्लेषेण २ काक्वा	नारीणामनुकूलमाचरसि-गुरुजनेत्यादि-
अनुप्रासः	वर्णसाम्यमनुप्रासः	छेकानुप्रासः वृत्त्यनुप्रासः लाटानुप्रासः	
छेकानुप्रासः	सोऽनेकस्य सकृत् पूर्वः		ततोऽरुणपरिस्पन्देति-
वृत्त्यनुप्रासः	एकस्याप्यसकृत् परः		
लाटानुप्रासः (पदानुप्रासः)	शाब्दस्तु लाटानुप्रासः	१ पदानाम् २ पदस्य ३ एकसमासे ४ भिन्नसमासे ५ समासासमासयोः (प्रातिपदिकस्य)	यस्य न सविधे- वदनं वरवर्णिन्याः- सितकरकरेति-
यमकम्	अर्थे सत्यर्थभिन्नानामित्यादि	इदं पादजं नवभेदम्, द्विधा विभक्ते पादे विंशतिभेदम्, त्रिखण्डे त्रिंशत्, चतुःखण्डे चत्वारिंशत्, प्रथमपादस्य तृतीयपादयमने-	सन्नारीभरणोपायम्
		प्रथमस्य द्वितीये तृतीयस्य चतुर्थे-	विना यमेनोनयता सुखादिना-
		श्लोकाभ्यासे	सत्त्वारम्भरतो-
		द्वितीयपादान्तभागस्य चतुर्थपादान्तभागयमने-	अनन्तमहिमव्याप्त-
		आदिभागस्यान्तभागयमने-	यदानतोऽयदानतः ।
		आद्यन्तिकं पूर्वार्धे-उत्तरार्धे आद्यन्तिकमन्तादिकं चेति-	सरस्वती प्रसादं मे-
		द्वयोरप्यर्धयोराद्यन्तिकान्तादिके च-	ससारसाकमित्यादि-
		अनियतस्थानावृत्ति-	मधुपराजीत्यादि-

अलङ्काराः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
श्लेषः	वाच्यभेदेन भिन्ना यत्	वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्तिवचनभेदात् प्रकृत्याद्यष्टभेदाभावाच्च नवविधः।	
		१ वर्णे-	अलङ्कारः शङ्काकरेति-
		२ पदे-	पृथुकार्तस्वरपात्रम्-
		३ लिङ्गे-	भक्तिप्रह्वेति-
		४ भाषायाम्	महदे सुरसंधम्मे-
		५ प्रकृतौ-	अयं सर्वाणि-
		६ प्रत्यये-	रजनिरमणमौलेः-
		७ विभक्तौ-	सर्वस्वं हरेति-
		८ वचने-	भक्तिप्रह्वेति-
		९ प्रकृत्यादिभेदाभावे-	योऽसकृत् परगोत्राणाम्-
चित्रम्	तच्चित्रं यत्र वर्णानामिति-	खड्गे-	मारारिशक्रेति-
		मुरजे	सरला बहुलारम्भेति-
		पद्मे-	भासते प्रतिभासारेति-
		सर्वतोभद्रे-	रसासाररसेति-
पुनरुक्तवदाभासः	पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा। एकार्थतेव	सभङ्गशब्दनिष्ठः-	अरिवधदेहशरीरः
		अभङ्गशब्दनिष्ठः-	न चकास्त्यङ्गनारामाः-
		शब्दार्थनिष्ठः-	तनुवपुरजघन्योऽसौ-

प्रश्नः—'अर्थभेदेन शब्दभेदः'-'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' अनयोः क आशयः।

उत्तरं—अयं भावः 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति' इति नये एकशब्देनैकस्यैवार्थस्य प्रतीतिरर्थद्वयप्रतीत्यर्थं श्लेषस्थले एकाकारौ द्वौ शब्दौ स्त इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्। तौ चैकेन प्रयत्नेनैकदोच्चार्यतया पृथक्तया नानुभूयेते। ननु भिन्नसमासानामिन्द्रशत्रुप्रभृतीनां श्लेषे उदात्तानुदात्तादिस्वरभेदादेकरूपतया भासनमनुपपन्नमिति, चेन्न, 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इत्यङ्गीकारात्। अत एव 'विभाषा

छन्दसि, १।२।३६। इति पाणिनीयसूत्रे तन्त्रेण आवृत्त्या 'वाऽच्छन्दसीति' नञं प्रश्लिष्य भाषायामपि वैकल्पिकी एकश्रुतिरङ्गीक्रियते ।

प्रश्नः—अभङ्गश्लेषः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा ? श्लेष उपमाद्यलङ्कारबाधको न वा ? शब्दरूपोऽर्थरूपश्च श्लेषोऽर्थालङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु अभङ्गश्लेषः स्वरितादिगुणभेदाभावादेकप्रयत्नोच्चार्यत्वादर्थचमत्कृतिमत्त्वाच्चार्थश्लेषः कथं नाभ्युपगम्यते इति चेन्न, दोषगुणालङ्कारविभागस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । शब्दपरिवृत्तिसहे 'स्तोकेनोन्नतिमायाति' इत्यादावेवार्थश्लेषस्य सत्त्वात् । न चोपमादीनां श्लेषासंकीर्णतया श्लेषस्य चालङ्कारान्तरसंकीर्णतयोपमाद्यलङ्कारबाधकः श्लेष इति वाच्यम् , गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । 'स्फुटमर्थालङ्कारावेतौ' इति रुद्रटोक्तत्वाच्च । ननु 'कमलमिव मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति चेन्न, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वात् । 'देव त्वमेव पातालम्' इत्यादिः श्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारभिन्नो विषयोऽस्ति । द्वयोर्योगे संकरः । वस्तुत उपमाव्यपदेश एव बलीयान् प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति नियमात् । श्लेषं विना साधारणधर्मसम्भवो नास्ति । साधारणधर्मं विना च नोपमा भवितुमर्हति 'साधर्म्यमुपमा भेदे, इति तल्लक्षणात् । 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका' इत्यादौ न विरोधज्ञानोत्पत्तिहेतुकः श्लेषो नास्ति प्रत्युत श्लेषज्ञानोत्पत्तिहेतुको विरोधोऽस्ति । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः श्लेषो द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य शाब्दबोधाविषयत्वात् । ननूभयविधश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वं स्यादिति चेन्न वदतो व्याघातात् । शब्दश्लेषः कथ्यतेऽर्थालङ्कारमध्ये गण्यते । किञ्च चमत्कारजनकता यत्र भवेत्तस्यैवालङ्कारता युक्ता शब्दस्य चमत्कारित्वे शब्दालङ्कारतैवोचिता । अर्थसापेक्षत्वादत्र शब्दानामर्थश्लेष इति चेदनुप्रासादीनामप्यर्थालङ्कारतापत्तेः । रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यास इति व्युत्पत्त्यनुसारमनुप्रासो रसव्यञ्जकं स्वरूपमपेक्षते रसश्चार्थं विना न भवतीति तात्पर्यम् । शब्दगुणदोषालङ्काराणामर्थापेक्षयाऽर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षया व्यवस्थितिरिति तेऽपि क्रमेणार्थगतत्वेन च भण्येरन् । अन्यच्च—'विधौ वक्रे मूर्ध्नि' इत्यादौ वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्छब्दभेदेऽप्यर्थश्लेषत्वं प्रसज्येत तस्मादभङ्गश्लेषोऽर्थालङ्कार एवालङ्कारान्तरस्य चाबाधक एवेति स्थितम् ।

इति नवमोल्लासः ।

अथ दशम उल्लासः।

प्रश्नः—सलक्षणान् सभेदान् सोदाहरणान् अर्थालङ्कारान् प्रतिपादयत।

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१. उपमा	साधर्म्यमुपमा भेदे–	वाक्यगतश्रौती–	स्वप्नेऽपि समरेषु–
		वाक्यगतार्थी–	चकितहरिणलोल–
		समासगतश्रौती–	अत्यायतैर्नियमकारिभिः–
		समासगतार्थी–	अवितथमनोरथपथ–
		तद्धितगतश्रौती–	गाम्भीर्यगरिमा–
		तद्धितगतार्थी–	दुरालोकः स समरे
		वाक्यगतधर्मलुप्ता श्रौती–	धन्यस्यानन्यसामान्य–
		वाक्यगतार्थी धर्म०–	आकृष्टकरवालोऽसौ–
		समासगतश्रौती धर्म०–	करवाल इवाचारः–
		समासगतार्थीधर्म०–	तस्य वागमृतोपमा
		तद्धितगतार्थी धर्म०	विषकल्पम्–
		वाक्यगतोपमानलुप्ता (आर्थी)–	सकलकरणपरवि-श्रामेति– कव्वसमभितिपाठे सरि॰ समित्यत्र णूणमिति पाठे च समासगा–
		उपमाप्रतिपादकलोपे (द्विपदसमासगा)–	ततः कुमुदनाथेन–
		बहुपदसमासगा उपमा–	असितभुजग–
		कर्माधिकरणयोः क्यचि क्यङि	पौरं सुतीयति–
		चोपमा-प्रतिपादकलोपे–	जनं समरान्तरे–
		कर्मणि कर्तरि च– णमुल्युपमाप्रतिपादकलोपे–	मृधे निदाघघर्मांशुद– र्शम्–
		धर्मवाद्योर्लोपे क्विप्–गता समासगता च	सविता विधवति– परिपन्थिमनो–
		धर्मोपमानयोर्लोपे-समासगा	ढुण्ढुणायमानः–

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
		वाक्यगा च-	कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा-
		वाद्युपमेयलोपे क्यचि-	अरातिविक्रम-
		उपमेयातिरिक्तत्रितयलोपे-	तरुणिमनि कृतावलोकना-
२. अनन्वयः	उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे-		न केवलं भाति- नितान्तकान्तिः-
३. उपमेयोपमा	विपर्यास उपमेयोपमातयोः		कमलेव मतिर्मतिरिव कमला-
४. उत्प्रेक्षा	सम्भावनमथोत्प्रेक्षा		उन्मेषं यो मम न सहते-
५. सन्देहः	ससन्देहस्तु भेदोक्तौ	१ भेदोक्तौ निश्चयगर्भः-	अयं मार्तण्डः किं स खलु-
		२ भेदोक्तौ निश्चयान्तः-	इन्दुः किं क कलङ्कः-
		३ भेदानुक्तौ-	अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत्-
६. रूपकम्	तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः	१ समस्तवस्तुविषयरूपकम्-	ज्योत्स्ना भस्मच्छुरणधवला-
एकदेशविवर्ति	श्रौता आर्थाश्च ते-	२ एकदेशविवर्तिरूपकम्-	यस्य रणान्तःपुरे करे-
		३ निरङ्गरूपकम्-	कुरङ्गीवाङ्गानि-
		४ निरङ्गमालारूपकम्-	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी-
परम्परितरूपकम्	नियतारोपणोपायः-	५ श्लिष्टमालापरम्परितरूपकम्-	विद्वन्मानसहंस-
		६ अश्लिष्टमालापरम्परितरूपकम्-	आलानं जयकुञ्जरस्य-
		७ श्लिष्टकेवलपरम्परितरूपकम्-	अलौकिकमहालोक-
		८ अश्लिष्टकेवलरूपकम्-	निरवधि च निराश्रयं च-
		९ रशनारूपकम्-	किसलयकरैर्लतानाम्
७. अपह्नुतिः	प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्-		अवाप्तः प्रागल्भ्यम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
८. श्लेषः	श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन्–		उदयमयते दिङ्मालिन्यम्
९. समासोक्तिः	परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः–		लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शम्–
१०. निदर्शना	अभवन् वस्तु सम्बन्धः–		क्व सूर्यप्रभवो वंशः–
		मालाख्या निदर्शना–	दोर्भ्यां तितीर्षति–
निदर्शना (अपरा)			उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः–
११. अप्रस्तुत-प्रशंसा	स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः– अप्रस्तुतप्रशंसा या सा–	१ कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनम्–	याताः किं न मिलन्ति–
		२ कारणे प्रस्तुते कार्यस्य वर्णनम्–	राजन् राजसुता न पाठयति–
		३ सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य व.-	एतत्तस्य मुखात् कियत्–
		४ विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य व.-	सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जन–
		५ श्लेषहेतुकाप्रस्तुतप्रशंसा–	पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्–
		समासोक्तिहेतुकाप्रस्तुत-प्रशंसा–	येनास्यभ्युदितेन–
		सादृश्यमात्रहेतुकाप्रस्तुत-प्रशंसा–	आदाय वारि परितः–
		वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेण–	अब्धेरम्भः–
		अध्यारोपेण–	कस्त्वं भोः कथयामि–
		अंशेष्वध्यारोपेण–	सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिः
१२. अतिशयोक्तिः	निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य-	उपमानेन निगीर्णस्योपमेयस्याध्यवसानम्–	कमलमनम्भसि–
		प्रस्तुतस्यान्यत्वम्–	अन्यत् सौकुमार्यम्–
		यद्यथोक्तौ कल्पनम्–	राकायामकलङ्कम्–
		कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययः–	हृदयमधिष्ठितमादौ–

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१३. प्रतिवस्तूपमा	प्रतिवस्तूपमा सा, सामान्यस्य द्विरेकस्य	अमाला प्रतिवस्तूपमा-	देवीभावं गमिता-
		माला प्रतिवस्तूपमा-	
१४. दृष्टान्तः	दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबि०-	साधर्म्येण-	यदि दहत्यनलोऽत्र- त्वयि दृष्ट एव तस्याः-
		वैधर्म्येण	तवाहवे साहसकर्मशर्मणः
१५. दीपकम्	सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य	क्रियादीपकम्	कृपणानां धनं नागानां फणमणिः-
		कारकदीपकम्	स्विद्यति कूणति-
मालादीपकम्	मालादीपकमाद्यं चेद्-	मालादीपकम्	सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन-
१६. तुल्ययोगिता	नियतानां सकृद्धर्मः सा-	प्राकरणिकानां सकृद् धर्मः	पाण्डु क्षामं वदनम्-
		अप्राकरणिकानां सकृद् धर्मः	कुमुदकमलनील-
१७. व्यतिरेकः-	उपमानाद् यदन्यस्य-	अश्लिष्टे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम्-	असिमात्रसहायस्य अत्र तुच्छेति महाधृतेरनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादाने भेदत्रयम्।
		आर्थं साम्यम्	असिमात्रसहायोऽपि-
		अ० हे० आक्षिप्तं साम्यम्	इयं सुनयना-
		श्लिष्टे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम्	जितेन्द्रियतया सम्यक्-
		श्लि० हे० उ० आर्थं साम्यम्-	अखण्डमण्डलः श्रीमान्-
		श्लि० आर्थे साम्ये मालाव्यति०	हरवन्न विषमदृष्टिः-
		श्लि० हे० उ० आक्षिप्तं साम्यम्	नित्योदितप्रतापेन-
१८. आक्षेपः	निषेधो वक्तुमिष्टस्य-	वक्ष्यमाणविषयः	ए एहि किमपि कस्याः-
		उक्तविषयः-	ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१९. विभावना	क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिः—		कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त—
२०. विशेषोक्तिः	विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः	अनुक्तनिमित्ता	निद्रानिवृत्तावुदिते—
		उक्तनिमित्ता	कर्पूर इव दग्धोऽपि—
		अचिन्त्यनिमित्ता	स एकस्त्रीणि जयति—
			एकस्त्रिधा वससि चेतसि
२१-यथासंख्यम्	यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः		
२२. अर्थान्तरन्यासः	सामान्यं वा विशेषो वा—	विशेषेण सामान्यस्य साधर्म्येण समर्थनम्	निजदोषावृतमनसाम्—
		सा० वि० वैधर्म्येण समर्थनम्	सुसितवसनालङ्कारायाम्—
		विशे० सा.मा.साधर्म्येण समर्थनम्	गुणानामेव दौरात्म्यात्—
		वि० वैधर्म्येण समर्थनम्—	अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा
			अभिनवनलिनी—
२३. विरोधाभासः	विरोधः सोऽविरोधेऽपि—	१. जातेर्जात्या	
			गिरयोऽप्यनुन्नतियुजः—
		२. जातेर्गुणेन	येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयिताम्
		३. जातेः क्रियया	सृजति च जगदिदमवति—
		४. जातेर्द्रव्येण	सततं मुसलासक्ता—
		५. गुणस्य गुणेन	पेशलमपि खलवचनम्—
		६. गुणस्य क्रियया	क्रौञ्चाद्रिरुद्दाम—
		७. गुणस्य द्रव्येण	परिच्छेदातीतः—
		८. क्रियायाः क्रियया	अयं वारामेको निलयः—
		९. क्रियाया द्रव्येण	समदमतङ्गजमद—
		१०. द्रव्यस्य द्रव्येण	पश्चादङ्घ्री प्रसार्य—
२४.स्वभावोक्तिः	स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः		

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
२५. व्याजस्तुतिः	व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा-	स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा	हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसाम्-
		निन्दापर्यवसायिनी स्तुतिः	हे हेलाजितबोधिसत्त्व-
२६. सहोक्तिः	सा सहोक्तिः सहार्थस्य-		सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः
२७. विनोक्तिः	विनोक्तिः सा विनाऽन्येन-	अशोभनः	अरुचिर्निशया विना-
		शोभनः	मृगलोचनया विना-
२८. परिवृत्तिः	परिवृत्तिर्विनिमयः-	समेन समस्य-	लतानामेतासामुदितकुसुमानाम्-
		उत्तमेन न्यूनस्य च-	
		न्यूनेन उत्तमस्य	नानाविधप्रहरणैर्नृप-
२९. भाविकम्	प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते-		आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि
३०. काव्यलिङ्गम्	काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता	वाक्यार्थता	वपुःप्रादुर्भावदनुमितमिदं जन्मनि-
		अनेकपदार्थता	प्रणयिसखीसलील-
		एकपदार्थता	भस्मोद्धूलनभद्रमस्तु भवते-
३१. पर्यायोक्तम्	पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन-		यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि
३२. उदात्तम्	उदात्तं वस्तुनः सम्पत्		मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः-
	महतां चोपलक्षणम्		तदिदमरण्यं यस्मिन्-
३३. समुच्चयः	तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्	असद्योगः	दुर्वाराः स्मरमार्गणाः-
		सद्योगः	कुलममलिनम्-
		सदसद्योगः	शशी दिवसधूसरः-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
	स त्वन्यो युगपद् या गुणक्रियाः	गुणयौगपद्यम्	विदलितसकलारिकुलम्–
		क्रियायौगपद्यम्	अयमेकपदे तया–
		गुणक्रियायौगपद्यम्–	कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्–
३४. पर्यायः	एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः	एकमनेकत्र भवति	नन्वाश्रयस्थितिरियं तव–
		एकमनेकत्र क्रियते	तत्त्वेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे–
		अनेकमेकत्र भवति	मधुरिमरुचिरं वचः–
		अनेकमेकत्र क्रियते	तद्गेहं नतभित्ति
३५. अनुमानम्	अनुमानं तदुक्तं यत्–		यत्रैता लहरीचलाचलदृशः
३६. परिकरः	विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः–		महौजसो मानधना–
३७. व्याजोक्तिः	व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्न–		शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजा–
३८. परिसंख्या	किञ्चित् पृष्टमपृष्टं वा–	प्रश्नपूर्वकप्रतीयमानव्यवच्छेद्या–	किमासेव्यं पुंसाम्–
		प्रश्नपूर्वकवाच्यव्यवच्छेद्या	किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम्–
		अप्रश्नपूर्वकप्रतीयमानव्यवच्छेद्या–	कौटिल्यं कचनिचये–
		अप्रश्नपूर्वकवाच्यव्यवच्छेद्या–	भक्तिर्भवे न विभवे–
३९. कारणमाला	यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य–		जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्–

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
४०. अन्योन्यम्	क्रियया तु परस्परम्-		हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते
४१. उत्तरम्	उत्तरश्रुतिमात्रतः । प्रश्नस्योन्नयनम्-	श्रुतिमात्रतः प्रश्नस्योन्नयनम्-	वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतः-
		असकृत् प्रश्ने सति असम्भाव्यमुत्तरम्-	का विषमा दैवगतिः-
४२. सूक्ष्मम्	कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थः-		वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैः-
४३. सारः	उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारः-		राज्ये सारं वसुधा-
४४. असंगतिः	भिन्नदेशतयाऽत्यन्तम्-		यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना
४५. समाधिः	समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तर-		मानमस्या निराकर्तुम्
४६. समः	समं योग्यतया योगः-	सद्योगः	धातुः शिल्पातिशय-
		असद्योगः	चित्रं चित्रं बत बत-
४७. विषमः	क्वचिद् यदतिवैधर्म्यात्	अतिवैधर्म्यात् सम्बन्धाघटनम्	शिरीषादपि मृद्वङ्गी-
		क्रियाफलाप्राप्तिरनर्थश्च कर्तुः-	सिंहिकासुतसंत्रस्तः-
		कार्यस्य गुणेन कारणस्य गुणो विरु०	सद्यः करस्पर्शमवाप्य-
		कार्यक्रियया कारणक्रिया विरुद्धा	आनन्दममन्दमिमम्-
४८. अधिकम्	महतोर्यन्महीयांसावाश्रिता	आधाराधिक्यम्	अहो विशालं भूपाल-
		आधेयाधिक्यम्	युगान्तकाल-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
९. प्रत्यनीकम्	प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुम्–		त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः–
०. मीलितम्	समेन लक्ष्मणा वस्तु–	स्वाभाविकेन लक्ष्मणा–	अपाङ्गतरले दृशौ–
		आगन्तुकेन लक्ष्मणा	ये कन्दरासु निवसन्ति–
. एकावली	स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि–	पूर्वं पूर्वं प्रति परस्य परस्य विशेषणतया स्था०	पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि–
		पूर्वं २ प्रति परस्य २ विशेषणतया निषे०	न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजम्–
			निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः–
. स्मरणम्	यथानुभवमर्थस्य दृष्टे–		
३. भ्रान्तिमान्	भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्य–		कपाले मार्जारः पय इति–
५४. प्रतीपम्	आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता–	उपमानस्याक्षेपः	लावण्यौकसि–
		उपमानस्योपमेयता	अयि एहि तावत् सुन्दरि–
		असाधारणगुणयोगाद् यस्योपमानत्वं पूर्वं नानुभूतम्–	अहमेव गुरुः सुदारुणानाम्–
५५. सामान्यम्	प्रस्तुतस्य यदन्येन–		मलयजरसविलिप्ततनवः–
५६. विशेषः	विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य–	प्रसिद्धाधारं विना आधेयस्यावस्थानम्	दिवमप्युपयातानाम्–

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
		एकस्य वस्तुन एकस्वभावेनानेकत्र वर्तनम्-	सा वसति तव हृदये-
		अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यान्यवस्तुनः करणम्-	गृहिणी सचिवः सखी-
५७. तद्गुणः	स्वमुत्सृज्य गुणम्		विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन-
५८. अतद्गुणः	तद्रूपस्याननुहारः-	अप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहारः	धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर-
		प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारः	गाङ्गमम्बु-
५९. व्याघातः	यद्यथा साधितम्-		दृशा दग्धं मनसिज म्-
६०. संसृष्टिः	सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन-	शब्दालङ्कारसंसृष्टिः	वदनसौरभलोभ-
		अर्थालङ्कारसंसृष्टिः	लिम्पतीव तमोऽङ्गानि-
		उभयालङ्कारसंसृष्टिः	स नास्त्यत्र ग्रामे-
६१. संकरः	अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वम्-	१ अनुग्राह्यानुग्राहकरूपः	आत्ते सीमन्तरत्ने-
(सन्देहसंकरः)	एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावाद्-	२ सन्देहरूपः	यथा गभीरो यथा रत्ननिर्मलः-
(एकपदप्रतिपाद्यसंकरः)	स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृति-	३ एकपदप्रतिपाद्यरूपः	स्पष्टोल्लसतकिरणकेसर-

प्रश्नः—अलङ्कारदोषाणामुक्तेषु दोषेषु कथमन्तर्भावः ?

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्तर्भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
अनुप्रासे प्रसिद्ध्यभावः	प्रसिद्धिविरुद्धता—	चक्री चक्रारपङ्क्तिम्—	अत्रत्या स्तुतिः पुराणेतिहासादौ न प्रसिद्धा—
अनु० वैफल्यम्	अपुष्टार्थत्वम्	भण तरुणि रमण—	वाच्यस्य विचिन्त्यमानं किञ्चिदपि चारुत्वं न।
अनु. वृत्तिविरोधः	प्रतिकूलवर्णत्वम्	अनणुरणन्—	अत्र शृङ्गारे परुषा वर्णाः प्रतिकूलाः।
यमकस्य पादत्रये यमनम्	अप्रयुक्तत्वम्	भुजङ्गमस्येव मणिः—	
उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणन्यूनता	अनुचितार्थत्वम्	चाण्डालैरिव— वह्निस्फुलिङ्ग इव—	चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यन्तं कदर्थितः।
उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणाधिकता	”	अयं पद्मासनासीनः— पातालमिव ते नाभिः—	
उप० धर्मन्यूनता-	हीनपदत्वम्	स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या—	उपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि न प्रतिपादितः।
उप० धर्माधिकता	अधिकपदत्वम्	स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गः—	उपमेयशङ्खानिर्देशे शशिनो ग्रहणमधिकम्—
उपमायामुपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गत्वं भिन्नवचनत्वम्	भग्नप्रक्रमत्वम्	चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि	

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्तर्भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
उपमायां कालभेदः	भग्नप्रक्रमत्वम्	अतिथिं नाम काकुत्स्थात्	अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न त्वाप
उप० पुरुषभेदः	,,	प्रत्यग्रमज्जनविशेष–	लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे
उप० विध्यादि भेदः	,,	गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः	गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु
उप० असादृश्यम्	अनुचितार्थत्वम्	ग्रथ्नामि काव्यशशिनम्–	काव्यरूपशशिनाऽर्थानां च रश्मिभिर्न सादृश्यम्
उप० असम्भवः	,,	निपेतुरास्यादिव–	ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्ति–
उत्प्रेक्षायां यथा–शब्दस्य संभावनावाचकता–	अवाचकत्वम्	उदयौ दीर्घिकागर्भात्–	
निर्विषय उत्प्रेक्षितार्थसमर्थकार्थान्तरन्यासः	अनुचितार्थत्वम्	दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु–	अचेतनतमसो दिवाकरात् त्रास एव न सम्भवति
सामान्यविशेषणेन समासोक्तौ उपमानप्रतीतौ तदुपादानम्	अपुष्टार्थत्वम् पुनरुक्तं वा	स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः–	कुतोऽद्रिणा तत् त्राणम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसायामुपमेयप्रतीतौ तत्कथनम्	अपुष्टार्थत्वम्	आहूतेषु विहङ्गमेषु मशकः	अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तौ पुनः कथनं न युक्तम् ।

इति दशमोल्लासः ।

अथ संकीर्णाः केचित् प्रश्नाः ।

प्रश्नः—'अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जातौ' इत्यादि सन्दर्भस्य क आशयः ।

उत्तरं—'यम्प्रेदय विरूढाऽपि' इत्यादिपद्ये मदेनैरावणमुखे मानेन च शक्रस्य हृदये निवासप्रीतिः उज्झिता त्यक्तेति वाच्यार्थोऽस्ति । व्यङ्ग्यार्थस्तु 'ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जातौ' इत्यस्ति । अतो व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनात् पर्यायोक्तालङ्कारः । अत्र हि यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यमस्ति, परन्तु यथा व्यङ्ग्यं न तथोच्यते । अर्थात् विषयेण वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः कश्चनापि भेदो नास्ति । केवलं प्रकारेणैव भेदः । तत्र दृष्टान्तः—यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे 'गौः शुक्लश्चलति' इति विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा दृष्टं तथा अयं भावः—प्रत्यक्षं द्विविधमस्ति सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च—नामजात्यादिप्रकारयुक्तं ज्ञानं सविकल्पकं भवति । त्रिविधविषयताशून्यं तुरीयविषयताशालि ज्ञानमर्थात् नामजात्यादिप्रकाररहितं ज्ञानं निर्विकल्पकं भवति । निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्नास्ति विषयस्य भेदः केवलं प्रकारस्यैव । यतो हि भिन्नत्वेनासंसृष्टत्वेन वा दृष्टं भिन्नत्वेन (बौद्धमते) संसृष्टत्वेन (वैयाकरणादिमते) विशिष्टीक्रियते । अर्थात् निर्विकल्पके गोत्वप्रकारकं गोज्ञानं नास्ति प्रत्युत गोज्ञानमात्रम् । सविकल्पके तु गोत्वप्रकारकं गोज्ञानमस्ति । इत्यञ्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विषयभेदो नास्ति अपि तु प्रकारस्यैव ।

प्रश्नः—स्वाधीनपतिकेत्यादिः स्फुटीक्रियताम् ।

उत्तरं—ननु 'गुणालङ्कारयुक्तमव्यङ्ग्यं चित्रम्' इति प्रथमोल्लासे गदितं । वरुध्यतेऽलङ्कारस्थले व्यङ्ग्यस्यानुभवसिद्धतया तत्प्राधान्ये ध्वनित्वमप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वरूपचित्रस्य दुरुपपादत्वादिति चेन्न, स्वाधीनपतिकेत्यादौ व्यङ्ग्यसम्बन्धान्न चारुताप्रतीतिरपि तु इवादिवाच्योपमावैचित्र्यात् । न च 'ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते' यान्यलङ्कारोदाहरणतयोपन्यस्तानि तानि चित्रकाव्यस्योदाहरणानीति षष्ठ उक्तमत्र तु 'स्वप्नेऽपि' इत्यादीनि यानि उपमोदाहरणतया कथितानि तानि चित्रकाव्यस्य नोदाहरणानि राजविषयकभावादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वेनाव्यङ्ग्यत्वलक्षण-

चित्रकाव्यासम्भवादिति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति वाच्यम्, रसभावादिरूपव्यङ्ग्यस्य सर्वत्राव्यभिचारित्वात्तत्रौदासीन्यमवलम्ब्य काव्यालङ्काराणामुदाहरणात् । तद्रहितानां विरसतापादनाच्च । ननु 'स्वप्नेऽपि' इत्यादौ उपमालङ्कारोदाहृते पद्ये 'प्रभावप्रभव' इत्यनुप्रासोऽप्यस्ति तस्मात् संसृष्टिः संकरो वा वक्तुमुचितो न तूपमेति चेन्न उपमानुप्रासयोः संसृष्टौ संकरे वोपमाया अपि सत्त्वात् ।

प्रश्नः—के रसवदाद्यलङ्काराः ?

उत्तरं—रसवदाद्यलङ्काराः सप्त सन्ति । गुणीभूतो रसो रसवत्, गुणीभूतो भावः प्रेयः, गुणीभूतौ रसाभासभावाभासौ ऊर्जस्वि, गुणीभूता भावशान्तिः समाहितः, एवं गुणीभूता भावोदय-भावसन्धि-भावशबलताश्च तन्नामान एवालङ्कारा ज्ञेयाः ।

प्रश्नः—अथ केषाञ्चिदलङ्काराणां भेदाः ।

उत्तरम्—१—उपमारूपकयोः, उपमायामिवादिप्रयोगात् सादृश्यं वाच्यं भवति रूपके तु तदभावाद् व्यङ्ग्यम् ।

२—तुल्ययोगितादीपकयोः, तुल्ययोगितायां प्रकृतानामप्रकृतानां वैकधर्मेण सम्बन्धः, दीपके तु प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मेण सम्बन्धः ।

३—लाटानुप्रासपुनरुक्तवदाभासयोः, लाटानुप्रासे समानाकारौ तात्पर्येण भिन्नौ शब्दौ भवतः पुनरुक्तवदाभासे भिन्नाकारौ ।

४—उत्प्रेक्षाभ्रान्तिमतोः, उत्प्रेक्षायां सम्भावनाकर्तुर्विषयस्य ज्ञानं भवति भ्रान्तिमति विषयस्य ज्ञानं न भवति ।

५—सन्देहभ्रान्तिमतोः, सन्देहे उभयकोटिकं ज्ञानं भ्रान्तिमत्येककोटिकम् ।

६—सन्देहोत्प्रेक्षयोः, सन्देहे द्वयोरपि कोट्योः समत्वेन प्रतीतिरुत्प्रेक्षायामेककोटेः प्रधानत्वेन ।

७—उपमाऽनन्वययोः, उपमायां द्वयोः साम्योक्तिरनन्वये एकस्यैव ।

८—वक्रोक्तिद्वितीयापह्नुत्योः, वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, द्वितीयापह्नुतौ स्वोक्तेरेव ।

९—द्वितीयापह्नुतिव्याजोक्त्योः, द्वितीयापह्नुतौ गोपनकृता गोपनीयार्थः प्रथममुच्यते व्याजोक्तौ तु नोच्यते ।

१०—निदर्शनादृष्टान्तयोः, निदर्शनायां द्वयोर्वाक्यार्थयोः सापेक्षत्वम्, दृष्टान्ते तु निरपेक्षत्वम् ।

११—अप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्योः, अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तौ त्वप्रस्तुतस्य ।

१२—अर्थापत्तिनिदर्शनयोः, अर्थापत्तौ 'दण्डापूप'न्यायादर्थान्तरप्रतीतिमात्रम्, निदर्शनायां वाक्यार्थस्य सादृश्ये पर्यवसानम् ।

१३—अप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तयोः, अप्रस्तुतप्रशंसायां क्वचिदप्रसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रतिबिम्बत्वेनोपादानं दृष्टान्ते तु प्रसिद्धस्यैव ।

१४—उत्प्रेक्षानुमानयोः, उत्प्रेक्षायां विषयिणः (उपमानस्य) अनिश्चिततया प्रतीतिरनुमाने तु निश्चिततया ।

१५—अनुमानोत्तरयोः, एकपक्षगतत्वेन साध्यसाधनयोर्निर्देशोऽनुमाने भवति । उत्तरे तु न भवति ।

प्रश्नः—के व्यभिचारिणः ? व्यभिचारिस्थायिनोः को भेदः ?

उत्तरं—निर्वेदः, ग्लानिः, शङ्का, असूया, मदः, श्रमः, आलस्यम्, दैन्यम्, चिन्ता, मोहः, स्मृतिः, धृतिः, व्रीडा, चपलता, हर्षः, आवेगः, जडता, गर्वः, विषादः, औत्सुक्यम्, निद्रा, अपस्मारः, सुप्तम्, प्रबोधः, अमर्षः, अवहित्थम्, उग्रता, मतिः, व्याधिः, उन्मादः, मरणम्, त्रासः, वितर्कः, एते त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारि-भावाः कथ्यन्ते । स्रजि सूत्रमिव स्थायिनो नियतावस्थानम् । व्यभिचारी तु फेन-बुद्बुदवदनियतावस्थितिको भवति ।

प्रश्नः—सोदाहरणं लक्षणायाः षड् भेदा लेख्याः ।

उत्तरं—लक्षणा पूर्वं द्विविधा । शुद्धा गौणी च । शुद्धा चतुर्विधा गौणी च द्विविधा ।

१ सारोपा उपादानलक्षणा, यथा—कुन्ताः पुरुषाः प्रविशन्ति ।

२ साध्यवसाना उपा० ल०, यथा—कुन्ताः प्रविशन्ति ।

३ सारोपा लक्षणलक्षणा, यथा—आयुर्घृतम् ।

४ साध्यवसाना लक्षणलक्षणा, यथा—आयुरेवेदम् ।

५ सारोपा गौणी, यथा—गौर्वाहीकः ।

६ साध्यवसाना गौणी, यथा—गौरयम् ।

प्रश्नः—गौणीशुद्धयोर्भेदं प्रतिपाद्य लक्षणाषड्विधत्वं किमर्थमुक्तमिति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—यत्र सादृश्यसम्बन्धो भवेत्तत्र गौणी, यत्र तु सादृश्याद् भिन्नः कश्चित् तादर्थ्यकार्यकारणभावावयवावयविभावादिः सम्बन्धो भवति तत्र शुद्धा ।

उपादानलक्षणा—अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वन्युपयोगिनी ।

लक्षणलक्षणा—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वन्युपयोगिनी ।

गौणी सारोपा—रूपकालङ्कारोपयोगिनी ।

गौणी साध्यवसाना—प्रथमातिशयोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसारोपा—चतुर्यातिशयोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसाध्यवसाना—सहकारिनिरासेन कार्यकारित्वरूपसामर्थ्यातिशयरूपव्यङ्ग्योपदर्शिका ।

प्रश्नः—हेत्वलङ्कारः पृथगलङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु 'हेतुमता सह हेतोरभेदेनाभिधानं हेतुः' इति प्राचीनैर्हेत्वलङ्कारः पृथग् लक्षितस्तस्मादत्रापि हेत्वलङ्कारो लक्षणीय इति चेन्न, आयुर्घृतमित्यादिरूपोऽयं नालङ्कारतामर्हति चमत्काराभावात् । न च 'अविरलकमलविकासः' इत्यत्र हेत्वलङ्कारप्रयुक्तं काव्यं प्राचीनैरुक्तं हेत्वलङ्कारानङ्गीकारे कथं नाम सङ्गच्छतामिति वाच्यम्, तत्र काव्यत्वं केवलानुप्रासमहिम्नैव काव्यलिङ्गमेव च हेत्वलङ्कारो न तु भिन्नः ।

प्रश्नः—व्यतिरेकालङ्कारभेदाः ।

उत्तरं—व्यतिरेकालङ्कारस्य चतुर्विंशतिर्भेदाः सन्ति । उपमेयगतोत्कर्षकारणमुपमानगतमपकर्षकारणं द्वयोरुक्तिः ।

(१) उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः ।

(२) उपमानगतापकर्षकारणानुक्तिः ।

(३) उभयोरुक्तिः ।

(४) एतेऽश्लेषे उपमानोपमेयभावस्य शब्देन कथिते । चत्वारो भेदा आर्थे चत्वार एव व्यञ्जिते । इत्थमश्लेषे द्वादश श्लेषे च द्वादश । मिलित्वा चतुर्विंशतिः ।

प्रश्नः—व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यत्र वस्तुमात्रेण वाच्यालङ्काररहितेन अलङ्कृतयः अलङ्काराः व्यज्यन्ते तदा तासामलङ्कृतीनां ध्रुवं निश्चयेन ध्वन्यङ्गता ध्वनिव्यवहारप्रयोजकता । काव्यवृत्तेः काव्यव्यवहारस्य तदाश्रयात् अलङ्कारसापेक्षत्वात् । वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति तत्त्वम् ।

रूपकादिरलङ्कारः—केचिदालङ्कारिका रूपकादीनामेवालङ्कारत्वं मन्वते । यतो हि विभावादिरूपार्थोपस्कारकतया मुख्यस्य रत्यादेरुत्कर्षको रूपकादिरेव वस्तुतोऽलङ्कारः । सुन्दरं सदपि वनिताननमलङ्काररहितं न शोभते । केचित्तु—अनुप्रासादीनामेवालङ्कारत्वं वाञ्छन्ति । यतो हि रूपकाद्यलङ्कारस्य काव्यप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतिर्भवति । यत्र सुपां तिङां चानुप्रासादिरूपेणोत्पत्तिर्भवति तत्रैवालङ्कारता । शब्दालङ्काराणां स्वतश्चमत्कारिताऽर्थालङ्काराणान्तु विभावाद्युत्कर्षमुखेनैव । कविकर्म च शब्दविषयकमेव न त्वर्थविषयकं तेनानुप्रासादीनामेवालङ्कारता रूपकादिषु त्वलङ्कारव्यवहारो गौणः । श्रीमम्मटमते तु द्वयोरप्यलङ्कारता । यतो हि शब्दे स्वरूपेणालङ्कारता नास्ति निरर्थकेऽपि तदापत्तेः । नापि केवलेऽर्थेऽर्थस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् सर्वदा तदापत्तेः । अतः शब्दबोधितेऽर्थेऽर्थबोधके च शब्देऽलङ्कारतेति द्वयोरपि शब्दार्थयोरास्वादोपकारकतयोभयत्राप्यलङ्कारता ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः—गुणोऽप्रधानं कृत आत्मनः स्वस्य संस्कारः अन्येन परिपुष्टिर्यस्य तादृशः प्रधानं प्राप्नोति । आत्मसंस्कारेण च प्रधानस्य महति उपकारे वर्तते । अयं भावः—गौणरसोऽन्येन परिपुष्टः सन् प्रधानं रसमुपकरोति । अनेन रसविरोधः परिहृतो भवति ।

कर्णादिशब्दानां सार्थकानर्थकव्यवस्था—यद्यपि अवतंसादीनि कर्णाभरणान्येव भवन्ति तथापि कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिज्ञानाय । यथा-'अस्याः कर्णावतंसेन'-'अपूर्वमधुरामोद' अनयोः पद्ययोः कर्णश्रवणशिरःशब्दाः सामीप्यज्ञानार्थाः । 'विदीर्णाभिमुखाराति' इत्यत्ररूढत्वज्ञानाय धनुःशब्दः । तदविवक्षायां तु

'ज्याबन्धनिष्यन्दभुजेन' इत्यादौ केवलस्य ज्याशब्दस्य प्रयोगः। 'प्राणेश्वर' इत्यादौ अन्यरत्नामिश्रितत्त्वबोधनाय मुक्ताशब्दः। 'सौन्दर्यसंपत्' इत्यादावुत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः। उपपदरहितं मालापदं पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते। 'जगाद मधुरां वाचम्' इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थसिद्धिर्भवति। अतः 'गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित् प्रयोगः' इति न युक्तं युक्तत्वे वा 'चरणत्रपरित्राणे'त्याद्युदाहार्यम्। अर्थात् 'जगाद मधुरां वाचमि'त्यत्र जगादेति क्रिययैव वाचो लाभे विशेषणदानार्थं वाचमित्यस्य ग्रहणमिति केचित् तन्न, क्रियाविशेषणत्वेनैव निर्वाहे वाचमित्यस्य विशेषणदानार्थं ग्रहणं न युक्तम्।

सर्वत्र एवंविधविषये—ननु आधारं विना आधेयस्यावस्थानम्, एकस्यानेकत्रावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं वस्तुतो नोपपन्नमिति चेन्न, एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव जीवनम्। अतिशयेन लोकसीमातिक्रमेण उक्तिः कथनम्। उक्तञ्च—'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरि'त्यादि। अत्रापि वक्रोक्तिरतिशयोक्तिर्बोध्या। सर्वत्र एषा अतिशयोक्तिर्लोकसीमातिक्रमेणोक्तिरेवालङ्कारकारणमस्ति। एतदर्थं कविना यत्नः कार्यः। एनामन्तरेण प्रायेण कोऽप्यलङ्कारो नास्ति।

एषा च विरोधबाधिनी—असंगतिर्विरोधाभासबाधिकाऽस्ति। असंगतौ एकदेशकयोर्भिन्नदेशकत्वरूपानुपपत्तिरस्ति। अतो विरोधाभासे भिन्नदेशकयोरेकदेशकत्वरूपानुपपत्तिः कथनं विनापि सिद्ध्यति। 'प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' इति न्यायात्। अपवादविषयं परित्यज्य सामान्यशास्त्रं प्रवर्तते। असंगतिरपवादोऽस्ति विरोधाभासः सामान्यमस्ति। तस्मादसंगतिविषयं परित्यज्य विरोधाभासः प्रवर्तते।

ननु समानमुच्चरितम्—ननु कालभेदेऽप्युपमायां भग्नप्रक्रमता न भवितुमर्हति। उच्चारितं गम्यं वा कालाद्यनुपहितधर्मान्तरमादाय कालभेदाभावात्। यत्रोच्चारितेनैव सामान्यधर्मेणोपमा प्रतीयते तत्रापि 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति' इत्यादौ युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति बोधयिष्यामः। सत्यवादी सत्यं वदतीत्यत्र पुनरुक्तिस्तु न शङ्कनीया। युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमादिति चेन्न, साधुत्वार्थं नियमितेष्वेतत्समर्थनं न तु सर्वथा निर्दुष्टं, प्रकृतवस्तुप्रतीतिविनाशात्।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च—

सालङ्कारैरित्यत्रैकशेषः । सालङ्काराश्च सालङ्काराश्च सालङ्कारास्तैः 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषः । पूर्वमलङ्कारशब्दो भावघञन्तोऽलङ्करणमलङ्कारः शोभा तया सह वर्तन्ते इति सालङ्काराः । अपरत्रालङ्कारशब्दः करणघञन्तः। अलङ्क्रियतेऽनेनेत्यलङ्कार उपमादिस्तेन सहिताः सालङ्काराः । तत्तश्चायमर्थः—अलङ्कारात्मतां प्राप्तैः समासोक्तिरसवदादिपदाभिधेयैः वाच्यालङ्कारयुक्तैश्च गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदैः शुद्धैः सह एकपञ्चाशद्भेदस्य शुद्धस्य ध्वनेरेकरूपया संसृष्ट्या त्रिभिः संकरैश्च योगो भवतीति ।

प्रश्नः—आयःशूलिक इत्यत्र लुप्तोपमाऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु अयःशूलमिव क्रूराचारस्तेनान्विच्छति व्यवहरतीति आयःशूलिकः । अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो धर्मः, साधारणधर्मवाचक इवादिश्च नोपात्तः केवलमुपमानभूतमयःशूलमेवोपात्तम् । अतस्त्रिलोपेयमुपमेति चेन्न, क्रूराचारस्य निगीर्णस्वरूपस्यायःशूलतादात्म्येनारोपादत्रातिशयोक्तिः । अन्यथा निगीर्याध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तिः ।

प्रश्नः—'निरूढा लक्षणाः काश्चित्' व्याख्यायताम् ।

उत्तरम्—अभिधानवत् शक्तिवत् सामर्थ्यात् प्रसिद्धेः शब्दस्वभावाद्वा निरूढाः अनादिप्रसिद्धाः काश्चिल्लक्षणा भवन्ति । यथा 'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ । साम्प्रतम् अधुना काश्चित् प्रयोजनवशात् क्रियन्ते । यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । अत्र शीतपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं गङ्गादिपदस्य गङ्गातटादौ लक्षणा स्वीक्रियते । काश्चित् लक्षणा रूढिप्रयोजनान्यतराभावात् अशक्तिता प्रत्यायनसामर्थ्याभावात् नैव क्रियन्ते । यथा 'रूपो घटः' इत्यादौ । पददोषेषु नेयार्थदोष उक्तस्तत्र नेयत्वं प्रतिपादयितुं 'निरूढा लक्षणा' इत्याद्युक्तम् । निषिद्धलक्षणाया विषयो नेयः । नेयोऽर्थो यस्य तत् पदं नेयार्थम् ।

गुणानाञ्च परार्थत्वात्—गुणानां विशेषणानां परार्थत्वात् प्रधानान्वयापेक्षित्वात् असम्बन्धः परस्परमनन्वयः स्यात् समत्वात् । गुणप्रधानभावेनैव पदार्था-

नामन्वयो न तु गुणानां गुणैः सह, नापि प्रधानानां प्रधानैः सहान्वय इति तत्त्वम् । इत्युक्तनयेन 'यासां त्रिदशेभ' इत्यादिपद्ये यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां गुणत्वात् परस्परमन्वयाभावेन यैरित्यत्र विशेष्यस्य प्रतीतिर्नास्ति । यैरिति यदर्थस्य विशेष्यतया क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः । स च न घटते क्षपाचारिणामिति भिन्नविभक्त्यन्त-क्षपाचारिशब्दस्य ग्रहणात् । तेनाभवन्मतयोगत्वं स्पष्टमेव । क्षपाचारिभिरिति पाठे त्वन्वयः सुसिद्धो भवति ।

इति पराशरवंशावतंसपण्डितश्रीमदमोलकरामात्मजपण्डितश्रीब्रह्मानन्दतनुजनुषा सुरजीगर्भसमुद्भवश्रीपण्डितदेवदत्तशास्त्रिणा निर्मितं काव्यप्रकाशरहस्यं समाप्तम् ।

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

पो० बा० नं० ८, बनारस-१

परीक्षा-प्रश्नोत्तरी-माला

१ तर्कभाषा-रहस्यम् (तर्कभाषा-प्रश्नोत्तरी) ।=)
२ रसगङ्गाधर-रहस्यम (रसगंगाधर-प्रश्नोत्तरी) ।।।)
३ साहित्यदर्पणादर्शः (साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी) ।।।)
४ परमलघुकला (परमलघुमञ्जूषा प्रश्नोत्तरी) १)
५ परिभाषेन्दुप्रश्नपाञ्जिका (परिभाषेन्दुशेखरप्रश्नोत्तरी) ।।=)
६ लघुशब्देन्दुकला (लघुशब्देन्दुशेखर प्रश्नोत्तरी) १।)
७ प्रौढमनोरमा-शब्दरत्नप्रश्नोत्तरावली १-३ खण्ड १।।)
८ स्वरवैदिकप्रश्नोत्तरी-पाणिनीयशिक्षाप्रश्नोत्तरी सहित १।)
९ महाभाष्यप्रकाशः (नवाह्निक-महाभाष्यप्रश्नोत्तरी) ।।।)
१० मुक्तावलीतत्त्वालोकः (का० मुक्तावली प्रश्नोत्तरी) ।।)
११ व्युत्पत्तिप्रदर्शनं-गूढाशुद्धिप्रदर्शनसहितम् ।।)
१२ मध्यसिद्धान्तकौमुदीरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) २)
१३ व्युत्पत्तिवादतरणिः (प्रश्नोत्तरी) ।।।=)
१४ भूषणसारप्रकाशः (वैयाकरणभूषणप्रश्नोत्तरी) ।।।=)
१५ ध्वन्यालोकरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) १)

काव्यप्रकाशः-नागेश्वरी टीका

परीक्षोपयोगी 'नागेश्वरी' टीका का इस नवीन संस्करण को देखते ही आप प्रसन्न हो उठेंगे। 'वामनी' आदि प्राचीन अति सुविस्तृत टीकाओंके उलझन में पड़कर विद्यार्थियोंका अमूल्य समय व्यर्थ में नष्ट हो जाता था और नवीन शिक्षा-पद्धतिके अनुसार अल्प समय में काव्यप्रकाशका अध्ययन करना उनके लिये दुरूह हो गया था। अतः इस टीकामें वामनी टीकाके दुरूहांशों को भी भाषाकी तरह सरल शब्दोंमें अभिव्यक्त कर दिया गया है। ग्रन्थाशयको त्वरित् समझकर परीक्षामें समागत प्रश्नोंके उत्तर लिखनेके लिये छात्रोपयोगी यह टीका सर्वोपरि है ६)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस